

रुद्रार्थ दीपिका

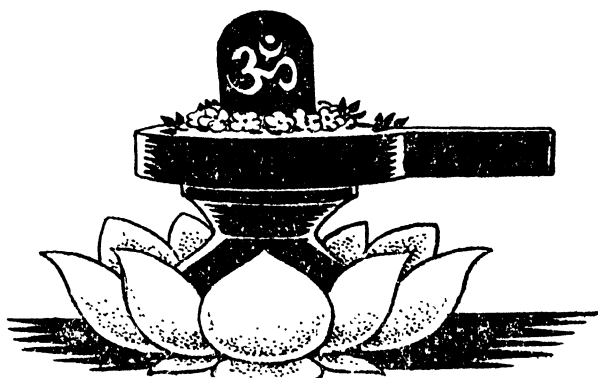

लेखक

पण्डित “ मीमांसातीर्थ ” श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर

य श वं त प्र का श न, पु णें २.

सुप्रार्थ दीपिका

लेखक

पण्डित “मीमांसातीर्थ” श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर

य श वं त प्र का श न, पु णें २.

विश्वाचें विराट् महाकाव्य

जीवनांत आमूलाग्र क्रान्ति निर्माण करूं शकणारे भव्य व उदात्त असे। विचार असलेली, अनेक सूक्ते आपल्या वैदिक वाङ्मयांत आढळून येतात. आपल्या भारतीय समाजाच्या भव्यतेचें व उदात्ततेचें रमणीय असें प्रतिबिंब जणू आपल्या वैदिक वाङ्मयांत उमटलें आहे असें हीं सूक्ते पाहिल्यावर वाटल्यावांचून रहात नाही.

ज्या विचारांचा परिणाम आपल्या समाजधारणेवर झाला व तद्वारा आपल्या राष्ट्रधारणेवर झाला ते विचार केवळ विचार नसून भारतीय जीवनमूल्यांचे जणू ते अमर असे स्तंभच होत !

अशा या उत्तुङ्ग दीपस्तंभानें उजळून काढलेल्या भारतीय जीवनपथावरील एक महत्त्वाचा दीपस्तंभ म्हणून श्रीरुद्रसूक्ताचा उल्लेख करणें वाग्वे ठरणार नाही.

‘ रुद्र ’ हें केवळ सूक्त नसून तें विश्वाचें विराट् महाकाव्य आहे. साक्षात्कृतधर्माण अशा ऋषींच्या क्रान्तिदर्शी दिव्य ऋतम्भरा प्रज्ञेतून तें उत्स्फूर्त झाल्यामुळे तर त्याचें एक आगळेच महत्त्व आहे. मानवी प्रतिभेला अनाकलनीय अशी विराट् भरारी मारण्याचें सामर्थ्य या दिव्य प्रतिभेला सहजच असतें; म्हणूनच अशा दिव्य व लोकोत्तर प्रतिभेतून विश्वाचें सामान्यतः अज्ञेय व निगूढ असें रहस्यही व्यक्त होत असतें. रुद्रसूक्तांतूनही असेंच रहस्य व्यक्त होत असल्यानें मी त्याला विश्वाचें विराट् महाकाव्य असें म्हणतो.

मानवाची उत्क्रांति

मानवी योनीतून दैवी योनींत उत्क्रान्ति करून ध्यावयाची असेल तर या क्रान्तिदर्शी कविप्रतिभेतून उगम पावलेल्या व महामङ्गल अशा विराट् रुद्रगङ्गेतच आपणांस अवगाहन करावयास हवें.

भारतीय संस्कृति ही मुख्यतः यज्ञप्रधान संस्कृति आहे म्हणजेच त्याग-प्रधान संस्कृति. या त्यागाची, निरपेक्ष त्यागाची दिव्य प्रेरणा ज्या यज्ञमण्ड-यांदून आपणांस मिळाली त्या यज्ञमण्डपांतच मानवीच केवळ नव्हे तर चराचर सृष्टीच्या जीवनांतील विविधांगाबद्दल वैचारिक मंथन झाले आहे. अभिमंथन जसे यज्ञमण्डपांत होत असे तसेच साथीसाथ वैचारिक मंथनही त्याबरोबरच होत असे. याचा परिणाम असा झाला की, आपल्या सर्व व्याचार-विचारांचा शेवटी संझम जो व्हावयाचा तो यज्ञांतच व्हावयाचा हे ठरून गेल्यासारखे होतें. आज ही यज्ञसंस्था शिथिल होत हळुहळु नष्ट होण्याच्या मार्गावर आली. नष्ट होणाऱ्या या यज्ञसंस्थेबरोबरच तदुद्भव उदात्त आचार-विचारांची परंपरा नाहीशी होत चालली आहे. या सर्वांचा परिणाम सामाजिक जीवनांत वैचारिक अराजकता निर्माण होण्यांत न झाला तरच नवल ! समाज हा अवयवी मानला तर व्यक्ती हा त्याचा अवयव होय, हा अवयव जर विकृत होऊं लागला तर त्याचा परिणाम समाजावर झाल्याविना कसा राहील ? म्हणून समाजधारणा जर दृढ व्हाव-यास हवी असेल तर प्रथम व्यक्ती ही दृढिष्ठ, आशिष्ठ, आणि बलिष्ठ असावयास हवी हें घडून यावयास पाहिजे तर पुनरपि आपणांस वैदिक विचारांचाच अवलम्ब करावयास पाहिजे हें निर्विवाद होय.

मानवी जीवन हें मूलतः असंयत व स्वैर असे आहे. जन्मजन्मान्तरीय शुभाशुभ वासनांमुळे त्याची प्रवृत्ति प्रायः बहिर्मुख व भोगैकप्रवण अशी असते. अशा भोगैकप्रवण जीवनाचा जर अभ्युदय व्हावयास हवा तर त्यावर नियन्त्रण हें अपरिहार्य आहे व तेंही दुसऱ्याने लादलेलें नव्हे तर स्वतः खुर्षीने पत्करलेलें पाहिजे. स्वतःचें स्वतःवर नियन्त्रण घालून घेण्या-इतका मनाचा विकास ज्या विचारांनी होतो त्या विचारांत रुद्रसूक्तान्तर्गत विचार हे महत्त्वाचे आहेत. या अमर विचारांचे सुपरिणाम जीवनांत दिसून येण्याचे दृष्टीनेच रुद्रसूक्ताची दैनंदिन जीवनांत आपल्या ऋषींनी मुद्दाम योजना केली आहे. अशा या रुद्रसूक्ताची पार्श्वभूमी तरी काय आहे हें आपण लक्षांत घेतले पाहिजे.

कृष्णयज्ञवेदांतील पांचव्या अध्यायांत हें रुद्रसूक्त आलें आहे. चवथ्या अध्यायांत इष्टकाचित्ति सांगून झाल्यावर या पांचव्या अध्यायांत चित्यग्नीवर

काभिः चितिः इष्टकाचितिः। इष्टका म्हणजे विशिष्ट आकाराच्या मातीच्या तयार केलेल्या विटा, ह्या इष्टकांच्या विशेष प्रकारच्या रचनेने तयार होणारी जी आकृति तीच इष्टकाचिति. आजकाल चयनयज्ञासारखे महान् श्रौतयज्ञ पाहण्यास सांपडत नाहीत; त्यामुळे इष्टकाचयन म्हणजे काय प्रकार असतो याची सुतरां कल्पनाही रुढावर्तन लघुरुद्र, महारुद्र, अतिरुद्र वगैरे प्रकारानें रुद्र म्हणणाऱ्या रुद्रभक्त लोकांनाही जिथे इष्टकाचयन म्हणजे काय याची माहिती नाही तिथे इतरांना तरी ती माहिती कशी असणार? यज्ञप्राक्रियेचे संस्कार ज्यांच्यावर अजिबात नाहीत अशा सामान्य परंतु जिज्ञासू वाचकांच्या माहितीसाठी या विषयाचें थोडें विवरण येथें केल्यास तें अप्रस्तुत ठरणार नाहीच; उलट रुद्राच्या संदर्भात ही माहिती असणें आवश्यकच ठरेल.

ह्या इष्टकांचे विविध आकार असतात, ते असे—

षोडश्य इष्टकाः

अर्धेष्टकाः

पादेष्टकाः

पक्षेष्टकाः

पक्षमध्याः

पक्षाग्रीयाः

आग्रीग्रीयाः

इत्यादि अनेक आकारांच्या या इष्टका चयन यागांत तयार कराव्या लागतात. एकूण चयन यज्ञांत अशा इष्टका १२०९ असतात; या हजारों इष्टकांची एकावर एक अशी मन्त्रपूर्वक रचना झाली म्हणजे शेवटीं श्येन पक्ष्याप्रमाणें आकार तयार होतो. “श्येनचितं चिन्वीत” या श्रुति वाक्यांत श्येन पक्ष्याप्रमाणें चयन करावें असें सांगितलें आहे. याप्रमाणें समन्त्रक हजारों इष्टकांची रचना करणें हें मोठ्या कौशल्याचेंच काम आहे अशा मन्त्रोपधानपूर्वक श्येन पक्ष्याकृति जें इष्टकाचयन होतें त्यावर जो अग्नी प्रगट होतो तोच रुद्र शब्दानें श्रुतीनें सांगितला आहे. रुद्र म्हणून या चित्यग्नीवर होम कसा करावा हें कल्पसूत्रकारानीं पुढीलप्रमाणें सांगितलें आहे—

“शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वावा गवीधुक्यवाग्वावाजर्ति-
लैर्गवीधुक सक्तुभिः कुशयवसर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेणवाऽर्क-

पर्येनोद्भूतिष्ठन्नुत्तरस्यपक्षस उत्तरापरस्यां स्रवत्यां विकर्ण्यां स्वय-
मातृण्णायामनुपरिचारं वा ” । असें सांगून पुढें सांगतात—

नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येताननुवाकस्त्रैधं विभज्यपि वा प्रथमा-
दुपक्रम्य नमस्तक्षम्य इति जातुदध्नेधारयमाणो रथकारेभ्यश्च व
इत्युपक्रम्यनमःस्वायुधा येति नाभिदध्ने शेषेण प्रागवतानेभ्य
आस्यदध्ने हुत्वासहस्राणि सहस्रश इति दशावतानान्हुत्वाऽन्वादो-
हान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति जानुदध्ने धारयमाणो
नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदध्ने नमो रुद्रेभ्यो ये दिवी त्यास्य
दध्ने हुत्वैनेता व यजमानं वाचियत्वा एतानेव विपरीतान् प्रत्यव-
रोहान् हुत्वा संचरे पशूनामर्कपर्णमुदस्यति यं द्विध्यातस्य संचरे
इति । ”

हे वरील कल्पसूत्रकारांचे विस्तृत वचन येथें उद्धृत करण्याचें कारण रुद्राचा मूळ विनियोग यज्ञांत कसा केला जात असे हें स्पष्ट व्हावें, हाच आशय मनांत ठेवून सायणाचार्यांनीं रुद्राचा कर्मपर अर्थ मुख्यतः सांगितला आहे. तथापि सायणाचार्यांनीं हेंही त्याबरोबरच मान्य केलें आहे कीं, रुद्राची अनेक ऋषींनीं अनेक तऱ्हेनें जी प्रशंसा केली आहे त्यामुळें रुद्राचें महत्त्व केवळ यज्ञांतील विनियोगापुरतेंच नसून व्यापक अशा तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनेंही रुद्राचें एक आगळें व स्वयंभू असें महत्त्व आहे. आपल्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात :—

“ ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य तथोपनिषदीरितम् ।

स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राध्याय प्रशंसनम् ।

बब्हस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥”

यावरून सायणाचार्यांनाही रुद्राचा अध्यात्मपर असा अर्थ मान्यच होता हे दिसून येईल मात्र रुद्राचा अर्थकर्मपर असला तरी चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्ति व तद्वारा मोक्षप्राप्तीतच व्हावयाचा हा सिद्धान्त आहे. हातून कर्म घडल नाही तरी त्या कर्मांचे स्मरण करून देणारे मन्त्र रोज म्हटले तरी त्या कर्मांचे फल मिळाल्यावांचून राहत नाही—म्हणूनच ऋषींनी “ तानेतान् यज्ञा. नहरहः कुर्वति” या वाक्यांत पञ्चमहायज्ञ जे रोज करावेत असे सांगितले आहे त्यांत महत्त्वाचा जो ब्रह्मयज्ञ त्यांत स्वाध्यायपठण हे अत्यंत

महत्वाचें सांगितलें आहे. या ब्रह्मयज्ञाचें महत्त्व पूर्वी ऋषींना किती वाटत असें हें पुढील श्रुतिवचनावरून लक्षांत येईल—

“तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वयोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति तदेवाभ्युक्ता ”—इति ।

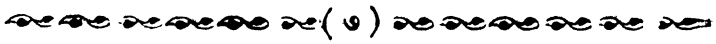
या श्रौत वचनांत ब्रह्मयज्ञाची नुसतीच स्तुति केली आहे असें समजणें चूक ठरेल. सत्यसन्धान ब्रह्मविद्वरिष्ठ ऋषि ज्या वेळीं एखादी गोष्ट करावी म्हणून तिचें वर्णन करतात त्यावेळीं त्यांत फार मोठा निगूढ असा वैज्ञानिक कार्यकारण भाव असतो याची ओळख आज आपणांस होत नाही हें वेगळें. याच ब्रह्मयज्ञाच्या बाबतींत सायणाचार्यांनीं पुढें असें सांगितलें आहे कीं—

“ यो हि निरन्तरं स्वाध्यायं पठति तस्य अनृतवदने कः प्रसङ्गः ? एवढेंच नव्हे तर ते पुढें असें म्हणतात कीं—

तपोप्यत्रार्थं सिद्धं निषिद्धविषयप्रवणानामिन्द्रियाणां बलक्षयद्वारेण उद्धतत्वं वारयितुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषरूपतपः क्रियते । स्वाध्यायपरस्यतु विषयमात्राचितैवनास्ति कुतो दुष्टविषयेषु प्रवृत्तिः ?

याचा आशय स्पष्ट आहे; कृच्छ्रचान्द्रायणादि दुर्घट अशी तपश्चर्या रोज ब्रह्मयज्ञ जे करतात त्यांना करावी लागत नाही, कारण तपाचे उद्दिष्ट तरी अखेरपक्षीं बहिर्मुख इन्द्रियांना अन्तर्मुख करणें हेंच कीं नाही ? तें उद्दिष्ट अनायासेन ब्रह्मयज्ञाच्या निमित्तानें केल्या जाणाऱ्या स्वाध्याय पठनानें सिद्ध होतें. हेंच बरील उधृतवचनाचें तात्पर्य आहे. हें सांगतांना मानसशास्त्राचा एक मोठा सिद्धान्तच सायणाचार्यांनीं आपल्यासमोर मांडला आहे.

मनावर ज्या विचारांचे संस्कार दृढ होतात तेच विचार पुढें कृतिरूपानें साकार होतात हें महत्वाचें तत्त्व ध्यानांत ठेवूनच आपल्या दैनंदिनींत रुढ व तत्सदृश सूक्तांची मोठ्या दूरदर्शीपणानें सांगड घातली आहे.—“ यज्ञाग्रतो दूरमदैति दैवं तदुसुप्तस्य तथैवैति ” या शिवसंकल्प सूक्तांत तर मनाचें वस्तुनिष्ठ व हृदयङ्गम असें सुंदर वर्णन केलें आहे. चिदाकाशांत विचारांचे जे सूक्ष्म व तरल स्पन्द निर्माण होतात त्यांचा परिणाम अनन्तावकाशांत व तद्वारा संपूर्ण विश्वब्रह्माण्डांत काय काय होतात याचें प्रायोगिक

व अनुभवसिद्ध असें ज्ञान ज्ञात्यानंतरच वरीलप्रमाणें सिद्धान्त शिवसंकल्प सूक्तांत कर्षीनीं प्रगट केला आहे.

आपल्या मनांत निर्माण होणारे विचार ही केवढी प्रचण्ड शक्ति आहे याचा साक्षात्कार ज्ञात्यामुळेच आपल्या कर्षीना विचारावर नियंत्रण ठेवण्याची आवश्यकता वाटत असे. नुसत्या कृतिशून्य अशा विचारांनेही एक मनुष्य केवळ स्वतःचेच नव्हे तर साऱ्या जगाचेही किती नुकसान करू शकतो याची हवी तेवढी उदाहरणें आपल्या आर्षवाङ्मयांत जागजागी सांपडतील. विचारांची ही प्रचण्ड शक्ति ध्यानांत घेऊनच आपल्या जीवनांत प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रसंगी ब्राह्मनुहूर्त, स्नान, भोजन, शयन इत्यादि प्रसङ्गां विचारांना उदात्तस्तरावर नेणारी प्रातःस्मरण, पुरुषसूक्त भृगुवली, त्रिसुपर्ण, श्रीसूक्त, प्रभृति, दिव्य-भव्योदात्त विचारांनी युक्त अशीं सूक्तें म्हणावयास सांगितलें आहे.

व्यक्ति ही समग्रीशीं सबद्ध आहे याची जाणीव आपल्यापेक्षा पूर्वजांना अधिक होती असें या सूक्तांकडे पाहिल्यास वाटतें, त्यांत अश्रद्ध मनाला जरी तें चमत्कारिक वाटलें तरी सत्याची ओळख करून घेण्यास आपण केव्हांही कचरतां कामा नये.

विश्वब्रह्माण्डांतील अनन्तावकाशांत अनंत सूक्ष्म शक्तींचे वास्तव्य आहे; या सर्व शक्तींवर आपला ताबा प्रस्थापित करून त्यांना स्व-परकल्याणासाठी उपयोग करून घेतां यावा यासाठीच पतंजलीनें आपल्या योगसूत्रांत अनेक 'संयम' सांगितले आहेत. ध्यान, धारणा, आणि समाधि या तीन प्रक्रियांमुळे 'संयम' करण्याची पात्रता निर्माण होते; योगसूत्रांतील हा 'संयम' शब्द उपरोक्त तीन मानसिक प्रक्रियांचा बोधक म्हणूनच आला आहे. "भुवनज्ञानं सूयें चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानं, ध्रुवे तद्वतिज्ञानं" इत्यादि सूत्रांतून हे संयम व तद्वार प्राप्त होणाऱ्या शक्ती पतंजलीनें योगसूत्रांत सांगितलेल्या आहेत. ही संयमाने प्राप्त होणारी जी शक्ति तिचे मूळ विचारामधें असणाऱ्या शक्तीत आहे, हें हजारांवर्षांपूर्वी आपल्या कर्षीनीं ओळखलें होतें. मानवी जीवनांतील सर्वङ्ग अभ्युन्नतीचा पाया वैचारिक संतुलनावरच अवलंबून आहे म्हणूनच वाईट कृतीपेक्षा वाईट विचार हे अधिक भयानक मानले गेले आहेत. कृति शक्ति अमते तर विचारांनी होणारे संस्कार हे जन्मोजन्मी

आपला पिच्छा सोडीत नाहीत. मनांत नेहमी शुभ विचारच यावेत, अशु-
भाचा स्वप्नांतही विटाळ होऊं नये यासाठी वैखरी वाणीतूनही अपशब्द
उच्चारला जाऊं नये म्हणून आपण काळजी घेत असू. वाणीचें पावित्र्य
अपशब्दानें दूषित होतें; दुर्योधनाला धर्मराजा दुर्योधन या नांवानेंच जें
संबोधित असें त्यांतील आशयहि हाच होता. भगवद्गीतेमध्ये त्रिविध तपाचा
जो निर्देश केला आहे त्यांत वाङ्मयतपाचा उल्लेख सर्वाधिक महत्त्वाचा
यामुळेच मानला गेला आहे. हें वाङ्मयतप निरन्तर ब्रह्मयज्ञ करणाऱ्याला
स्वाध्यायद्वारा होत असल्यानें त्याची बहिर्मुख इन्द्रियप्रवृत्ति हळू हळू अंत-
र्मुख होते व तद्वारा 'प्रवाही मन' स्थिर करण्याची अभ्युत्त किमया त्याला
साध्य होते; ही अभ्युत्त किमया एकदां साध्य झाली कीं त्यायोगें विश्व-
ब्रह्माण्डांतील सूक्ष्म व अनंत शक्तींवर त्याचा ताबा आलाच म्हणून समजावें.
या दृष्टीनेंच आपल्या दिनचर्येत ब्रह्मयज्ञाची योजना आपल्या ऋषींनी जी
केली ती किती दूरदर्शीपणानें केली हें वरील विवेचनावरून सामान्यतः लक्षांत
घेईल. हें सर्व विवेचन करण्याचा उद्देश असा कीं ही महत्त्वाची पार्श्वभूमी जर
आपल्या लक्षांत नसेल तर रुद्रसूक्ताचें जें अपरंपार महत्त्व ऋषींनीं वर्णन
केलें त्याचें खरें रहस्यही आपणांस आकलन होणार नाही. हें रहस्य न
ओळखल्यामुळेच आज मन्त्र म्हटले तरी त्यांतील सुप्तशक्तींचा आपणांस
साक्षात्कार होत नाही. कारण उघडच आहे; नुसत्या वैखरीनें जे मन्त्र ह्मटले
जातात त्या मन्त्रांतील अर्थाचा मनावर जर संस्कार उमटत नसेल ते मन्त्र
म्हणूनही फलाच्या दृष्टीनें न म्हटल्यासारखेच असतात. रुद्रसूक्ताच्या बाव-
डीतही हेंच नेमकें घडून येतें.

रुद्रसूक्तांतील विचार हे व्यापक स्वरूपाचे आहेत. त्या विचारांशीं जो
जो समरस व्हावें तो तो आपणही न कळत व्यापक बनत चालल्याची एक
आगळीच संवेदना आपणांस जाणवूं लागते या संवेदनेचा किंचित्सा स्पर्शही
ब्रह्मानन्द सहोदर आनंदाची थोडीशी चुणूक दाखविण्यास पुरेसा असतो.

रुद्रसूक्तांतील विचारांची ही भव्यता व सामर्थ्य जाणूनच अनेक ऋषींनीं
रुद्राचें असाधारण महत्त्व वर्णन केलें आहे; त्या सर्वांचा नामनिर्देश येथें
करणें हें अर्थातच शक्य नाही, तरी पण वाचकांना थोडीशी कल्पना यावी
यासाठी कांहींचा थोडक्यांत पुढें निर्देश करित आहे.—

आपस्तम्बः—“ यस्य रुद्रः प्रजां पशून्वाऽभिमन्येतोदद् परेत्य रुद्राञ्ज-
पंश्चरेदित्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः ”

शङ्खः—“ रहसि कृतानां महापातकानामपि शतरुद्रीयं प्रायश्चित्तम् ”

याज्ञवल्क्यः—सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापीजले स्थितः ।

सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

वेदमेकगुणं जप्त्वा तदन्हैव विशुध्यति ।

रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा तदन्हैव विशुध्यति ॥

अत्रि व आङ्गिरसः—एकादशगुणान्वाऽपिरुद्रानावृत्यधर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥

याशिवाय वायुपुराण, कूर्मपुराण, लिङ्गपुराण, हरिवंश महाभारत, आश्वलायनगृह्यसूत्र, बौधायनगृह्यसूत्र, आगमग्रंथ इत्यादि ग्रंथांतून रुद्रासंबंधी अत्यन्त उद्बोधक असें वर्णन आले आहे. शतशाखांचा विस्तार असलेल्या यजुर्वेदाचे सारभूत असें हे रुद्रसूक्त मानण्यांत आल्यामुळे उपनिषदांतही या रुद्रासंबंधी बरेच वर्णन आले आहे.

रुद्र हे उपासनेचे अंग

कल्पसूत्रकारांनी रुद्रसूक्त हे यज्ञाचे अङ्ग म्हणून सांगितले तसेच उप-निषत्कारांनी रुद्रसूक्त हे उपासनेचेही महत्त्वाचे अङ्ग म्हणून रुद्राचा प्राप्ति-स्थाने निर्देश केलेला आहे; कैवल्योपनिषद्, जाबालोपनिषद्, रुद्रोपनिषद् वगैरे उपनिषदांतून या संबंधीचे विवेचन वाचकांना पहावयास सांपडेल. प्रथम यज्ञांत विनियुक्त झालेले हे रुद्रसूक्त पुढे ज्ञानमार्गातही अत्यंत उपकारक ठरले; “ अत्याश्रमी जपेत् ” असें मुद्दाम या रुद्राच्या वाक्तीत सांगितले आहे. कर्ममार्ग आणि ज्ञानमार्ग या दोन्ही मार्गांत सारखेच उप-युक्त ठरणारे हे रुद्रसूक्त म्हणूनच एकजात सर्वांच्या प्रशंसेस पात्र ठरले आहे.

रुद्राचा कर्मपर अर्थ सायणाचार्यांनी आपल्या रुद्रभाष्यांत विस्ताराने सांगितला असला तरी तो शेवटी सूक्ष्म म्हणूनच आपाततः न समजणाऱ्या ज्ञानमार्गीलाच उपकारक ठरणारा आहे. कर्म हे परंपरेने चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानाचेच एक प्राथमिक साधन आहे. या दुसऱ्या सूक्ष्म अशा ज्ञानपर अर्थाचे दृष्टीनेच उपनिषदांतून रुद्राचे वर्णन करण्यांत आले आहे.

रुद्राचा ज्ञानपर अर्थ

कोणत्या मन्त्राचा जप केला असतां अमृतत्वाची प्राप्ति होऊं शकेल ? असा प्रश्न विचारला गेल्यावर ' शतरुद्रीयेण ' असें या प्रश्नाला जाबालो-पनिषदांत उत्तर दिलें आहे. रुद्रसूक्तांत आलेलीं ईश्वराचीं शतसंख्य नांवें त्याचें सर्वव्यापक स्वरूप व्यक्त करण्यास समर्थ आहेत. अक्षय्य, अजर, अमर व शाश्वत अशा परमात्म स्वरूपाची ओळख ज्या नांवांनीं होते त्यालाच शतरुद्रीय अशी संज्ञा आहे; एकदां या परमात्म्याच्या मृत्युञ्जय स्वरूपाची ओळख पटली कीं अमृतत्वाची प्राप्ति क्षालीन. असा जबा-लोपनिषदांतील प्रश्नोत्तराचा थोडक्यांत आशय आहे.

एक प्रश्नांत सर्व भौतिक विज्ञान !

वरील प्रश्नोत्तरांचा अर्थ वरवर पाहतां उघड व सोपा वाटला तरी तत्त्वतः त्यांत फार मोठा गंभीर आशय आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. प्रश्न मोठ्या खुबीनें विचारला गेला आहे अशा खुबीनें विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तरही तसेंच मार्मिक दिलें गेलें आहे. कठोपनिषदांत नचिकेत्यानें यमराजाकडून वर मागून घेतांना जें लोकोत्तर प्रज्ञाशालित्व प्रगट केलें व वराच्या रूपानें यमाकडून देवांनाही दुर्लभतर असें ज्ञान मिळवलें, त्याप्रमाणेंच येथें जाबालो-पनिषदांतही प्रश्न विचारणाऱ्या ऋषींनीं आपली कांतिदर्शी प्रज्ञा प्रगट केली आहे. प्रश्न विचारला तो " अमृतत्वाची प्राप्ति कशांनें होईल ? " असा आहे. या एका प्रश्नांत सर्व भौतिक विज्ञानाचें स्वरूप व त्याची अशा-श्वता सूचित केली आहे.

ऋषींच्या मनावर आगतुक द्वंदांचा परिणाम होत नाही.

“ परिणाम तापसंस्कार दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ”

या सूत्रांत सकल भोग्य पदार्थजातासंबंधीं विवेकी लोकांना खरोखरी काय वाटतें याचें मार्मिक दिग्दर्शन पतञ्जलीनें केलें आहे. विषयोपभोगांत प्राप्त होणारा आनंद हा विषयजन्य असल्यामुळेच एक तर तो विषयपरतन्त्र व दुसरें म्हणजे तो आनंद त्या विषयाबरोबरच नाहीसा होणारा. पूर्वसंस्कारांमुळे असा विषयोपभोगजन्य आनंद प्रथम बरा वाटला तरी

तो खरा आनंद नव्हेच उलट त्याचा आभास मात्र होय. अप्रगत व प्राथमिक अशा अवस्थेत मनाची जरी बाह्य विषयांकडे ओढ असली तरी पुढें पुढें जसजसें मन अधिकाधिक उत्क्रान्त होत जातें तसतसें क्षणोक्षणी उत्पन्न होऊन नष्ट होणाऱ्या या विषयजन्य आनंदापासून मन पराङ्मुख होतें. आनंद हा स्वरूपगत असा परमात्म्याचा स्थायी धर्म आहे, त्याचेंच थोडेफार प्रतिबिंब अनात्मभूत पदार्थीमधें आपणांस दिसतें, प्रतिबिम्बालाच बिंब समजण्याची चूक मनाकडून पूर्व संस्कारांमुळे होतें, अशी चूक तपस्वी ऋषींकडून कशी होईल ! त्यांना सुख-दुःखादिधर्म हे आगमापायी म्हणजेच अनित्य आहेत हें अनुभवानें कळलेलें असतें म्हणूनच ते सुख-दुःख, लाभालाभ, जयापजय इत्यादि द्वन्द्वांतही आविचल असें राहू-शकतात. त्यांच्या मनावर या आगंतुक द्वन्द्वांचा कांहीही परिणाम होत नाही. अशी तपःगामर्थ्यसम्पन्न व स्थितप्रज्ञ लोकांच्या दृष्टीनें विषयांपासून निर्माण होणारा आनंद हा बालिश आनंदच होय, मुग्ध शैववावस्थेत कचकड्याच्या निर्जीव बाहुलीपासून होणारा आनंद त्या शैववावस्थेबरोबरच नाहीसा होतो यौवनांत पदार्पण केल्यावर त्याला कचकड्याची निर्जीव बाहुली चालत नाही. बाहुलीची जागा एखाद्या नीलोत्पल पत्रायताक्षी हरिणाक्षीनें घेतलेली असते, बाळपर्णीच्या मुग्ध व निरागस क्रीडा संपलेल्या असतात आणि त्याऐवजी दुसऱ्याच कामिनीबरोबर प्रणयक्रीडा सुरू होतात. यौवनावस्थेबरोबरच याही कांही काळ धुंद करणाऱ्या प्रणयमत्त क्रीडा संयुष्टांत येतात. शिवापराधक्षमापन स्तोत्रांत शंकराचार्यांनीं मानवी जीवनांतील आनंदाचे हे क्षणभङ्गुर टप्पे पुढील प्रमाणें सांगितले आहेत.

“ प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरेः पञ्चाभिर्मर्मसंधौ
दष्टेनष्टो विवेकः सुतधनयुवतिस्वादसारख्ये निषण्णः ”

अशा अवस्थेत तारुण्याचा काल निघून गेला म्हणजे पुढें क्रमप्राप्त वार्धक्य सुरू होतें त्यांतही—

वार्धक्येचेन्द्रियाणां विगतगतिमतिश्चाधिदैवादितापैः
पापैरैगैर्वियोगैस्त्वनवासितवपुः प्रौढिहीनं च दीनम् ।
मिथ्यामोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनः—

आनंदाची कक्षा

अशी मोठी करुणास्पद अवस्था निर्माण होते. उपनिषदांतून एकापेक्षा एक अशा उच्चस्तरीय आनंदाचे ऋषींनी जे वर्णन केले आहे ते अनुभवगोचर म्हणूनच विवेकी लोकांना ते प्रत्ययकारी असे वाटते. तेव्हा अपणांस वाटणाऱ्या आनंदाची, कक्षा व स्तर कोणता आहे व तो कां आहे हे सामान्य माणसांना कळत नाही म्हणून त्यांच्या विषयगामी स्थूल प्रवृत्तीचे क्षेत्र प्रथम प्रथम जरी शुभककर्मापुरतेंच निर्माण करतां आले तरी त्यांच्या उत्क्रान्तीला सुरवात करून दिल्यासारखे होतें; कर्म विपाकाच्या अबाधित सिद्धान्तानुसार चाललेल्या जगराहटीत लोककल्याणाचा हाच एक अधिक सुलभ असा मार्ग आहे. यासाठीच उपनिषदांतही कर्माचे प्राशस्त्य ऋषींनी सांगितले आहे; कर्मयोगाने हळूहळू होणाऱ्या आत्मविकासाला योगसंप्रदायांत पिपीलिकामार्ग असे म्हणतात. जे या मार्गावरून पूर्वीच गेले आहेत त्यांना विहङ्गममार्गाने ही इष्ट-सिद्धि करून घेतां येते. आपण कोणत्या मार्गावरून प्रवास करण्याचे अधिकारी आहोत हे ज्यांचे त्याने एखाद्या अधिकारी पुरुषाच्या मदतीने ठरवावे व तदनुसार त्या त्या मार्गावरून यात्रारंभ करावा. तसा तो केला तर तो निश्चितच विफल होऊं नये. परंतु असे सहसा घडत नाही.

जाबालोपनिषदांत ज्या ऋषींनी प्रश्न विचारला त्यांची आनंदाची कक्षा फारच उन्नत होती, दृश्य आणि भोग्य पदार्थांजातांतून प्राप्त होणाऱ्या आनंदाभासाच्या पलीकडील ती कक्षा होती. या कक्षेवरून ऋषींनी जो प्रश्न केला त्याचे खरे मर्म त्या कक्षेच्या ऐलतीरावरच वावरणाऱ्या सामान्यांच्या लक्षांत कसे यावे ? म्हणून ऋषींनी विचारलेल्या प्रश्नासंबन्धी त्या प्रश्नाची बाजू किती गंभीर व व्यापक आहे याची पुसटशी तोंडओळख तरी वाचकांना व्हावी याकरितां हे थोडेसे विवेचन येथे करणे भाग पडले.

अविनाशी मृत्यूचें सौंदर्य !

या जाबालोपनिषदांतील प्रश्नाच्या अनुषंगाने 'मृत्यू' म्हणजे काय याचीही थोडी कल्पना आपणांस असावयास हवी तरच मृत्यूच्या पलीकडे असणाऱ्या अमृतत्वाचीच ऋषींनी कां अपेक्षा केली याचेही रहस्य कळेल. मृत्यूसंबन्धी

कोणताही पदार्थ वर्तमानकाळांत असेल व त्या पदार्थाशी आपला इन्द्रियसन्निकर्ष होईल तरच त्याचे ज्ञान तेथी त्या पदार्थागत मूलद्रव्याचे नव्हे तर केवळ बाह्य आकाराचेच काय ते आपणांस होऊ शकते. तो पदार्थ पूर्वी कुठे होता व भावी काळांत त्याचे काय होणार ? याची आपणांस सुतरां कल्पना नसते. या उलट योग्याचे असते. तो त्या पदार्थाच्या तीनही काळांतील अवस्था सम्यकरीतीने जाणू शकतो; हे तो कसे जाणतो याविषयी पतञ्जलीने आपल्या योगसूत्रांत “परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्” असे सांगितले आहे. अशा रीतीने प्रत्येक पदार्थाच्या तीन अवस्था त्याला कळत असल्याने तो प्रत्येक पदार्थाचे भविष्य अचूक ओळखू शकतो. उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या तीन अवस्थांमधून चवथी अवस्था किंवा धर्म कोणत्याही पदार्थाला असू शकत नाही हा विज्ञानाचा सिद्धान्त आहे. एखाद्या पदार्थाचे वर्तमानकालीन धर्म अतीतकाळांत गेले की त्या पदार्थाचे बाह्य स्वरूप बदलते व त्या पदार्थावर अनागतकालीन धर्माचा हळू-हळू प्रादुर्भाव होऊ लागतो. असा नवीन धर्माचा प्रादुर्भाव त्या पदार्थावर झाला की आपण तो पदार्थ पूर्वीपेक्षा वेगळा आहे असे म्हणतो परंतु वस्तुतः तो वेगळेपणा त्या पदार्थावर होणाऱ्या अतीतानागतकाळांतील धर्माच्या प्रादुर्भाव-तिरोभावामुळेच खरोखरी असतो; त्यामुळे एखादी वस्तु अगर व्यक्ती दिसते तशीच आपण ओळखतो अगर तर योगी ती व्यक्ती वा वस्तु जशी असेल तशीच ओळखतो, यासाठी अशा योग्यांना कोणीही फसवू शकत नाही. तेव्हा मृत्यु म्हणजे दुसरे तिसरे कांही नसून ते एक आगन्तुक धर्माच्या प्रादुर्भाव-तिरोभावामुळे घडून येणारे केवळ बाह्य रूपान्तर होय. शरीरावरचे कपडे बदलते म्हणून जसे शरीर बदलत नाही, तसेच शरीर बदलले म्हणून त्या शरीरांत राहणारा आत्मा बदलत नाही. बाहेरून आल्यावर कार्य संपले म्हणून कपडे शरीरावरून काढून जितक्या सहजतेने आपण बाजूला ठेवतो तितक्याच सहजतेने योगी एका देहाचे कार्य संपले की तो देह टाकून मोकळा होतो. पुनः नवीन देह नव्या उमेदीने धारण करून सञ्चितांतील राहिलेले कर्म भोगण्यासाठी तो तयार होतो. योग्याला तर चालू देह केव्हा पडणार आहे याचेही आगाऊच ज्ञान होते ते मृत्यु म्हणजे रूपान्तर असल्यामुळेच होय. योग्याला हे

एखादी गोष्ट आत्मसात् करावयाची असेल तर त्याच एका गोष्टीचा सतत निदिध्यास असावा लागतो; ध्यानपूर्वक चिंतन म्हणजेच निदिध्यास. अशा निदिध्यासाने अशक्य ते शक्य होतें हा लौकिक व्यवहारांतही आपणांस अनुभव येतो. अवघड अशी तारेवरची कसरत किंवा अचूक लक्ष्यवेध या गोष्टी मनाच्या धारणेशिवाय शक्यच नाहीत; ज्या पदार्थावर आपली धारणा सिद्ध होईल त्याच पदार्थाचे गुणधर्म हळू हळू आपल्यामधें प्रादुर्भूत

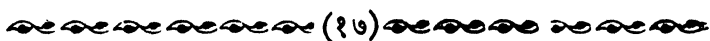
होऊं लागतात. हा मनाचा एक विलक्षण धर्म किंवा गुण म्हणा पण आहे. म्हणून 'मन' हे कितीही चञ्चल किंवा ओढाळ असलें तरी युक्तीनें जबरदस्तीनें नव्हे, त्याला वश करून अनुकूल केल्याशिवाय तरणोपाय नाही. शनैः शनैरुपरमेत् असें याबाबतीत साधकांचे धोरण असेल: तर कालान्तरानें त्यांना मनाची अनुकूलता प्राप्त करून घेतां येईल. पतञ्जलीच्या अष्टाङ्गराजयोगांत धारणा, ध्यान, आणि समाधि ही तीन महत्त्वाची व अन्तरङ्ग साधनें सांगितली आहेत, हीं अन्तरङ्ग साधनें सिद्ध होण्यासाठींच यम-नियमांची साधना प्राथमिक अवस्थेंत अपरिहार्य मानली गेली आहे. जपासंबन्धी पूर्वी थोडेसें विवेचन येऊन गेलेंच आहे;

ध्यानाचा प्रांत केव्हां सुरू होतो ?

वैदिक मन्त्र हे अर्थप्रधान मंत्र आहेत, त्यामुळे अशा अर्थप्रधान मंत्रांचा जप तदर्थ भावनेनें झाला तरच त्या त्या अर्थाची धारणा सिद्ध होते. धारणा सिद्ध आणि प्रगाढ होत गेली कीं ध्यानाचा प्रान्त सुरू होतो यासाठी रुद्राचा जो जप करावयांचा तो रुद्र मंत्रांतील अर्थभावनेनें युक्त असाच करावयास हवा; तसा तो जप झाला कीं अमृतत्वाची प्राप्ति दूर नाही परंतु हें सारें करीत असतांना मन हें एकाग्र व स्थिर असावयास हवें. परमात्म्याच्या विराट् स्वरूपाशीं एकरूप होण्यासाठींच रुद्रांतील मंत्राचा अर्थ अगोदर कळला पाहिजे.

नमक व चमक कां म्हणतात ?

रुद्राचे मुख्य दोन विभाग आहेत, एक नमक विभाग व दुसरा चमक विभाग. प्रत्येक विभागांत अकरा अनुवाक आहेत आणि प्रत्येक अनुवाकांत (नमक विभागांतील) दहा ते पंधराच्या दरम्यान असे मंत्र आहेत. नमक विभागांतील मंत्रांपैकी कांही मंत्र उभयतो नमस्कारात्मक म्हणजे मंत्राच्या प्रारंभी व मंत्राच्या शेवटी ' नमः ' असे शब्द आसणारे तर कांही मंत्र अन्यतरतो नमस्कार म्हणजे केवळ मंत्राच्या आरंभीच ' नमः ' शब्द असणारे आहेत. या नमः शब्दाच्या प्रयोगामुळेच या मंत्र समूहाला 'नमक' असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. चमक विभागांत जे मंत्र आहेत त्यांत ' च मे ' या शब्दांचा वारंवार उपयोग केल्यामुळेच या मंत्रसमूहाला

‘चमक’ असें म्हणण्याचा रिवाज आहे. नमक आणि चमक मिळून रुद्राचा अध्याय तयार होतो.

चारही वेदांचा यज्ञांत विनियोग असल्यामुळे यजुर्वेदाचाही यज्ञकर्मांत विनियोग व्हावा हें उघडच आहे. किंबहुना इतर वेदांपेक्षां यजुर्वेद हा यज्ञीय कर्मांशी अधिक संबद्ध आहे. यज्ञांतील बारीक सारीक कोणतीही कृति यजुर्वेदांतील मंत्राशिवाय होत नाही; अशा यजनार्थक यजुर्वेदांत प्रस्तुत रुद्राध्याय आला आहे त्यामुळे या रुद्राचा विनियोगही यज्ञांतच प्रथम कसा केला गेला हें मागे सांगितलेंच आहे.

अग्निचें असाधारण महत्त्व कां ?

वेदकालांत अग्नि हीच प्रधान उपास्यदेवता होती त्यामुळे ऐहिक सुख-संपदा, ऐश्वर्य, समृद्धि वगैरे ज्या ज्या आवश्यक गोष्टी त्या सर्व अग्नि-नारायणापासूनच मिळतात अशी त्यावेळीं दृढ श्रद्धा होती. अशा यज्ञ सर्वाभिलषित पूर्ण करूं शकणाऱ्या अग्निनारायणाला प्रसन्न करून घेण्यासाठीं मोठमोठे यज्ञ त्यावेळीं करण्यांत येत असत. ऋग्वेदाची सुरवातच मुळीं ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ अशी आहे, या मंत्रांत अग्नि हा पुरोहित आहे असें सांगितलें आहे. केवळ ऐहिक कल्याणच नव्हे तर पारलौकिक कल्याणाचीही तो प्राप्ति करून देणारा आहे असें ‘पुरोहित’ या शब्दानें सूचित केलें आहे म्हणूनच रुद्र शब्दाचा अर्थही अग्नि असाच केला आहे—‘रुद्रो वा एष यदग्निः’ हा अग्नि म्हणजेच रुद्र होय. तेव्हां या अग्निस्वरूप रुद्राची साधना करतांना या अग्नीचीं विविध स्वरूपें कोणतीं आहेत याचेंही वर्णन रुद्रांत येणें अपरिहार्यच होय.

परमेश्वराच्या विविध स्वरूपाला रुद्रांत जो नमस्कार केला आहे तीं विविध स्वरूपें अग्नीमुळेच निर्माण झाली आहेत. किंबहुना चराचर विश्वां-तील आकृतिवैचित्र्य हेंच मुळीं अग्निजन्य आहे असा भौतिक विज्ञानवा-द्यांनाही चकित करून सोडणारा सिद्धान्त हजारों वर्षांपूर्वीं आर्य प्रजेतून प्रथम प्रगट झाला. ह्या ऋतम्भरा प्रजेचीही अनंताकाशांत झेप घेणारी

सुतरां ज्ञान नाही. अशा परिस्थितीत जें जें कर्मानुष्ठान केलें जातें त्याचा तादृश उपयोग न होणें स्वाभाविकच होय.

वैदिकसूक्तांचा खरा आशय कां लक्षांत येत नाही ?

वैज्ञानिक समजल्या जाणाऱ्या कोणत्याही जागातिक राष्ट्रांत आपल्या परंपरागत धार्मिक आचार-विचारांबद्दल जेवढें औदासिन्य आढळून येत नाही तेवढें आपल्या भारतांत एतद्विषयक औदासिन्य आढळून येतें. 'धर्म' ही सामाजिक जीवनांतच नव्हे तर व्यक्तिजीवनांतही आपणांस अडगळीची गोष्ट वाटूं लागली आहे. ज्या राष्ट्रांनं धर्म टाकला त्याचा अभ्युदय झाल्याचा आजवरच्या इतिहासांत दाखला नाही. धर्म टाकून केवळ औद्योगिक पायावर राष्ट्राची धारणा करूं पाहणें हें नुसतेंच हास्यास्पद नाही तर तें आपल्या प्रज्ञाहीनतेचें, दौर्बल्याचें आणि परप्रत्ययनेयवृत्तिचें लक्षण आहे. सांगण्याचा आशय हा कीं, आपल्या उज्वल परंपरेबरोबरच ज्ञानाची परंपरा नाहीशी झाली त्यामुळे आपल्या वैदिक सूत्रांचा खरा आशय लक्षांत येत नाही.

समाज धारणेला आवश्यक अशीं प्रतीकें.

रुद्रांतर्गत नमक विभागांतील ज्या मंत्रांनी ज्यांना ज्यांना नमस्कार करावा असें सांगितलें तीं तीं सर्व प्रतीकें समाज धारणेला आवश्यकच अशीं आहेत. विश्वाच्या उत्पत्तीपासून जीं जीं 'द्वन्द्वें' निर्माण झालीं तीं सर्व विश्वाचें संतुलन राखण्यासाठीं अपरिहार्यच आहेत. सुख-दुःख, पाप-पुण्य, शिव-अशिव, मङ्गल-अमङ्गल, साधु-असाधु हीं द्वन्द्वें व्यापक अर्थानें जग-राहटीला उपयुक्त ठरलीं आहेत किंवा या द्वन्द्वांमुळेच जगाची राहटी सुरळीत चालू आहे असें म्हणा. साव आला कीं चोर आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो आणि त्याच्या अपेक्षेनें आपण नकळत सावाचें मूल्यमापन करीत असतो; तुलना ही नेहमींच सापेक्ष असते. चांगली गोष्ट किती चांगली आहे हें शेवटीं आपण कशाच्या तरी तुलनेनेंच सांगत असतो. तात्पर्य या जगांतील प्रत्येक पदार्थ तद्विरुद्धकौटीच्या प्रतीकतुलनेनेंच ओळखला जातो. ज्याची कोणाबरोबरही तुलना करतां येत नाही असा तो एकच एक परमात्मा, तोच या साऱ्या दृश्य विश्वब्रह्माण्डाचें मूळ उपादान कारण; याच्यापासून सत्व, रज, तम हे त्रिगुण निर्माण झाले व या त्रिगुणांतूनच विश्व

परमात्म्याच्या विविध शक्ती व त्यांचे कार्य.

रुद्रांतील प्रत्येक मन्त्र, समाजधारणेसाठी आपल्या चित्तांत सदैव सद्गुणांचीच जोपासना करा असाच जणू आदेश देत आहे.

समाजाचे अनुशासन करण्यासाठी आवश्यक ती गुणसम्पदा संपादन करण्याची प्रेरणा या रुद्रामुळेच आपणांस मिळाली. जगाचा कारभार सुरळीत चालू रहावा यासाठी परमात्माच्या विविध शक्ती या जगांत काम करीत असतात. दुष्टांचा निग्रह आणि सुष्टांचे परिपालन हे त्यांचे मुख्य कार्य असते. सन्मार्गाने जाण्यास जो प्रवृत्त झाला त्याला उत्तेजन देणे व त्याच्या मार्गातील विघ्ने दूर करून त्याला अधिकाधिक श्रेयःप्राप्ति व्हावी यासाठी त्याला मार्गदर्शन करणे आणि दुष्टांना आपल्या कृतीबद्दल शासन भोगावयास लावून त्यांच्या अंतरांत पश्चात्ताप निर्माण करून हळू हळू त्यांना सन्मार्गगामी बनवणे वगैरे अनेक कार्ये परमेश्वराच्या आज्ञेवरून या विविध शक्तींना पार पाडावयाची असतात. या पारमेश्वरी शक्तींनाच 'गण' अशी संज्ञा आहे असे गण अनेक आहेत. उत्पत्ति-स्थिति आणि लय या त्रिविध शक्तींच्या ज्या अधिष्ठात्री देवता विष्णु-ब्रह्मा-महेश यानांवाने प्रसिद्ध आहेत या देवतांचेही प्रत्येकी भिन्न भिन्न असे गण आहेत. त्यांत शंकराचे गण हे अधिक प्रसिद्ध आहेत. या शंकराच्या प्रसिद्ध गणांना रुद्रांतर्गत नमक-मन्त्रांत नमस्कार सांगितला आहे. नमकामध्ये रुद्राचे अवतार म्हणून कांहींचा उल्लेख आला आहे; हे अवतार 'उदार' म्हणून प्रसिद्ध आहेत, यांची किरिक, विक्षीणक, विचिन्वत्क, आनिर्हृत आणि आमीवत्क अशी नावे आहेत. या नांवा प्रमाणेच ते स्वतःचे कार्य करणारे आहेत. किंबहुना त्या त्या कार्यानुरूप त्यांना त्या त्या संज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत असे म्हटले तरी चालेल. किरन्तिभक्तेभ्यो धनानीति किरिकाः । भक्तांना यथेष्ट ऐश्वर्य-प्रदान करणारे जे ते किरिक या नावाने ओळखले जातात. विक्षीणक म्हणजे क्षीणेभ्यो विपरीताः, कदाचिदपिक्षयराहिताः, असा सायणाचार्यांनी अर्थ केला आहे तर भट्टभास्काराचार्यांच्या मताने अभक्तांना नानातः हेचे उपद्रव देणारे असा अर्थ आहे. अशा तऱ्हेचे नाना उपद्रव-पीडा निर्माण करून अभक्तांना, भक्तीच्या मार्गावर आणून सोडणे यावांचून अभक्तांना तरी उपद्रव

देण्यामार्गील आशय कोणता असणार ? विचिन्वत्क, म्हणजे विचिन्वान्ति अपेक्षितमर्थं संपादयन्तीति विचिन्वत्काः, भक्तांना ज्या ज्या विषयाची अपेक्षा असेल ते ते विषय गोळा करून भक्तांना पुरविणें; अर्थात्च यासाठी खरे भक्त कोणते खोटे भक्त कोणते ? भक्त कोण अभक्त कोण ? यांचाही निर्णय लावणें क्रमप्राप्तच आलें. आनिर्हृत म्हणजे आसमन्तानिः शेषेण हतं-पापं यैस्त आनिर्हृताः, भक्तांचे अशेष दुरित हरण करणारे ते आनिर्हृत होत; तपश्चर्येन अनेक जन्मार्जित दुष्कृतराशींचा नाश होतो, असा नाश करण्यास या आनिर्हृतांचें साहाय्य भक्तांस होतें. आणि आमीवत्क शब्दाचा अर्थ पौष्कल्य म्हणजे अमर्याद प्राप्ति. परमात्मा प्रसन्न झाला की त्याच्या देण्याला सीमा रहात नाही; “ अनंतहस्ते कमलावराने देतां किती घेशिल दो कराने ? ” ही उक्ति या बाबततीत प्रसिद्धच आहे. येणेंप्रमाणें या किरिक प्रभृति शब्दांचा अर्थ ध्यानांत घेतला की परमेश्वराचें कार्य किती जागरूकपणें व निराबाध चालू आहे याची कल्पना येते. परमेश्वराची अनंत रूपें, अनंत आकार व अनंत कायें यांचा मानवांच्या पामरबुद्धीला अर्थ तो काय कळणार व त्याचें आकलन तरी कसे होणार ? ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ अशा इन्द्रिये आणि बुद्धि यांच्याही पलीकडे असणाऱ्या ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ अशा त्या महन्मङ्गलकरुणासागर प्रभूचें दर्शन होण्यासाठीच या विश्वांतील प्रत्येक अणु-रेणू आणि पदार्थ यांच्यामध्ये व्यापून राहिलेल्या त्या जगदात्मा जगदीशाला रुद्रांत नमस्कार करण्यास ऋषी आपणांस सांगत आहेत.

अनेकांतून एकाचाच प्रतीति.

हैं सांगत असतांना आब्रह्मस्तम्ब पिपीलिकापर्यंत परमात्म्याचें सर्वान्त-व्यापित्व कसे आहे हैं विस्तारानें नमकांतील प्रत्येक अनुवाकामध्ये त्या त्या प्रतीकांनी सूचित केलें आहे. ब्रह्माण्डाला पालण घालून उरणारा जगाचा जगद्ब्याळ विस्तार कितीही असला तरी त्याचें मूळ मात्र एकाच परमात्म-शक्तीत आहे ही भावना रुद्र म्हणतांना उत्तरोत्तर अधिकाधिक दृढ होत जाते. या भावनेचे संस्कार मनाच्या आंतील कप्प्यांत, अप्रगट मनांत एकदां का बद्धमूल झाले कीं मग द्वैतभाव विलीन होतो. मी-तुंपणाच्या चञ्चल लाटा-चराचर आपण जाहल्याच्या व्यापक अस्मितेच्या महासागरांत शांत

होऊन जातात. जगाच्या दुःखानें दुःखी, सुखानें सुखी, आनंदानें आनंदीं होण्याइतकें मीपणाच्या संवेदनेचें क्षेत्र सहजच रुंदावत जातें आणि आपो-आपच भेदाभेद, उच्चनीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ इत्यादि मानुषनिर्मित कल्पनांना तिला-झुली मिळते. ऊंस डोंगा रस नोहे डोंगा, नदी डोंगी जल नोहे डोंगे, काय भुललासि वरालिया रङ्गा ? अशी अद्वैताची एक नवी ज्ञानदृष्टि प्राप्त होते. आपल्या चिदाकाशांत अशा ज्ञानदृष्टीची मङ्गल उषःप्रभा फाकूं-लागली कीं त्या चिद्घन स्वरूप परमात्मशक्तीनें विलसत असलेल्या कर्पूर-गौर साम्बसदाशिवाचा साक्षात्कार दूर नाहीं. याप्रमाणें नमकविभागांतील मन्त्रांनीं परमेश्वराच्या वास्तव स्वरूपाची ओळख करून दिल्यावर पुढें चमक विभागांत अशा परमेश्वराजवळ ' मागणें ' काय मागावें हें सांगि-तलें आहे. मीपणाला केन्द्रबिन्दु कल्पून त्याच्या परिघाभोंवतींच फिरणाऱ्या आपल्या आशा-आकांक्षा, परमेश्वराची वास्तव ओळख झाल्यावर शिल्पक-रहात नाहींत. अंतरांत अद्वैतसूर्याची प्रखर दीप्ति जाणवूं लागली कीं मीपणाभोंवतींच घिरट्या घालणाऱ्या क्षुद्र अशा आकांक्षांच्या वटवाघळांनीं पळ काढावा हें सहजच नव्हे काय ? परमात्मस्वरूप चराचराशीं एकरूपता पावल्यावर मनुष्य काय मागूं शकतो याचें अद्वितीय व अनुपम असें उदा-हरण चमकांत पहावयास सांपडतें. चमकांत प्रार्थना करणाऱ्या ऋषींचा मीपणा हा व्यक्त जगाची मर्यादा भेदून अव्यक्तांत झेप घेणारा होता. लोक-लोकांतराशीं आत्मीयतेच्या हल्लवार परंतु अभेद्य अशा बंधनानें ह्या मीपणांत एक आगळें व लोकोत्तर असें तेज संपुटित झालें होतें. ह्या दिव्य-तेजाची आल्हादक प्रभाच चमकांतील अक्षरा-अक्षरांतून ओसंडत आहे.

सामाजिक आकांक्षांचें यथार्थ दर्शन.

ज्या विषयांची अभिलाषा चमकांतील मन्त्रांत केली आहे त्या विषयां-
वरून ओझरती नजर टाकली तर त्यांत तत्कालीन समाजाचें प्रतिबिम्ब
दिसल्यावांचून राहणार नाही. तत्कालीन समाजाला कोणकोणत्या गोष्टी राष्ट्र-
स्थैर्यासाठी आवश्यक वाटत होत्या व त्या कां वाटत होत्या याचें मार्मिक
दर्शन चमकांत आपणांस होतें. “अस्मा च मे मृत्तिकाश्च मे गिरयश्च मे” या
पांचव्या चमकांत जे शब्द आले आहेत त्यावरून राष्ट्राच्या भौगोलिक मर्यादां-

अणुपेक्षांही सूक्ष्मतम असणाऱ्या परमाणूतील घटक द्रव्यांचें 'स्पन्दन' योग्य तऱ्हेनें आणि अचूक असे चालूं आहे. जर का हें नियन्त्रण नसतें तर अणूतील केन्द्राणूचा तोल राहिला नसता व हा जर तोल न राहता तर या जगाचें भवितव्य काय झालें असतें याची आजच्या शास्त्रज्ञांना तरी पुरेपूर कल्पना येऊन चुकली आहे. महतो महीयान् अशा महत्त्वाकडे गेल्यावर जशीं मानवी बुद्धि कुंठित होते तशीच ती अणोरणीयान् अशा अणुपरिमाणूपर्यंतही गेल्यावर कुंठित होते; म्हणून लोकोत्तर बुद्धीनें भारतीय ऋषींनीं गणितशास्त्रांतील जी प्रमेये जगासमोर ठेवलीं त्या प्रमेयांवरच आजचे बऱ्हांशी वैज्ञानिक-शोध आपली वाटचाल करीत आहेत. तेव्हां या गणितशास्त्रांतील प्रमेयांनीं जीं तत्त्वे जिवनाला उपकारक ठरलीं त्या विशिष्ट तत्त्व प्रणालीचा बोध करून देण्यासाठींच चमकांतील अकराव्या अनुवाकांत संख्यावाचक शब्दांचा उपयोग केला आहे हें या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच. या विषयाचें याहून अधिक विवेचन होणें जरूर होतें; परंतु स्थलसंकोचास्तव येथें थांबणें इष्ट आहे.

मूळ एकच एक अशी जी परमात्मशक्ती होती त्या शक्तीतूनच पुढें 'तिस्रः' म्हणजे सत्त्व-रज-तम असे त्रिगुण निर्माण झाले, व पुढें या त्रिगुणांतूनच 'पञ्चचमे' या शब्दांनीं पञ्चमहाभूतें स्थूल आकारभावास प्राप्त झालीं असें सूचित केलें आहे. विश्वाच्या उत्पत्तीचा उगम अशा तऱ्हेनें थेट परमात्मशक्तीपर्यंत नेऊन भिडवला असल्यामुळे सगुणोपासनेचें अंतिम उद्दिष्टही या अनुवाकांत सांगितलें आहे असें म्हटल्यास तें वावगें होणार नाहीं. चतुर्दश भुवनांवर आधिपत्य येण्यासाठींच त्या सर्वान्तर्व्यापि असूनही सर्वापेक्षां पृथक् असणाऱ्या, 'तद्दूरेतद्वदन्तिके' 'तदेजति तन्नैजति' या उपनिषद्वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणें एकाच वेळीं अत्यंत गतिशील व अत्यंत स्थिर अशा परस्पर विरुद्ध गुणधर्मांनीं युक्त असणाऱ्या त्या एकमेव आदिशक्तीशीं एकरूप होऊन जातां यावें, हेंच ऋषींनीं चौदावीं भुवनांच्या पलीकडे प्रज्ञेची विराट् भरारी मारून या अनुवाकांत सूचित केलें आहे.

रुद्राध्यायांतील कौस्तुभमणी

चमक विभागांतील हा अकरावा अनुवाक म्हणजे रुद्राध्यायांतील जणू

कौस्तुभमणीच होय. भारतांत ज्या ज्या विद्या, जी जी दर्शनें, ज्या ज्या कला, फार काय ज्या ज्या गोष्टींतून-भारतीय जीवनाच्या अस्तित्वाचा दिव्य साक्षात्कार झाला त्या सर्वांचा या अनुवाकांत, लघुसंदेशपदासरस्वतीने ऋषींच्या अर्थगर्भ भारतीने समावेश केला आहे, तो असा:—

सकल जगाचें उपादानकारण म्हणून जगदारम्भी एकच 'प्रकृति' होती. या संबन्धी मार्कण्डेय पुराणांत— 'एकैवादे जगत्पत्र द्वितीया काममापरा' असा उल्लेखही आढळतो. या एका मूळ प्रकृतीपासून गुणत्रयरूपिणी अशा तीन देवता (शक्ति) प्रगट झाल्या. पुढें या तीन देवतां (शक्ति)-पासून पञ्चमहाभूतें साकार झाली. त्यानंतर या पञ्चमहाभूतांच्या तन्मात्रांपासून (अपञ्चीकृत महाभूतांपासून) पांच ज्ञानेन्द्रियें, सहावें मन व सातवी बुद्धि निर्माण झाली. या सातांच्या समुदायानें नवद्वारोपलक्षित-नऊ द्वारांनी युक्त असा पार्थिव देह तयार झाला. या स्थूल पार्थिव देहांत दश-प्राण आहेत. पांच मुख्य व पांच उप मिळून दहा. यांचीं नांवें १ प्राण २ अपान ३ व्यान ४ समान ५ उदान ६ नाग ७ कूर्म ८ कृकल ९ देवदत्त १० धनञ्जय अशी आहेत. या दशप्राणांना आधारभूत अशी 'सुषुम्ना' नांवाची नाडीही तयार झाली. या आकरा तत्त्वांच्या अंशानें तेरा देवता (शक्ति) झाल्या. तसेंच पुष्टा, युगंधरा, शङ्खिनी प्रभृति चौदा व उपरोक्त सुषुम्ना मिळून एकूण नाड्या तयार झाल्या. लिङ्ग शरीराचे सतरा अवयव, एकोणीस सञ्जीवनी महौषधी— व्रणविरोपिणी, व्रणघ्नी, सहदेवी, ब्राह्मी, मुण्डी प्रभृति या वनस्पति नागार्जुनतन्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. शरीरांतील एकवीस मर्मस्थानें वैद्यक शास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. तसेंच ज्वर, अतिसार, पाण्डू, क्षय वगैरे तेजीस महारोग-हे सर्व मानवी शरीरांत निर्माण होतात असें वैद्यकशास्त्र सांगतें. आतां स्वर्गांत जशा अप्सरा प्रसिद्ध आहेत तशाच त्या याही देहांत आहेत. उदाहरणार्थ उर्वशी, तिलोत्तमा, सुकेशी, मञ्जुघोषा, पूर्वचित्ति, रम्भा, मेनका प्रम्लोचा वगैरे पंचवीस अप्सरा या देहांत आहेत. या अप्सरा ह्मणजे काय याचा सुंदर अर्थ योगलतिकेत विस्तारानें दिला आहे. त्यांत झटलें आहे, कीं— पूर्वचित्ति ह्मणजेच चित्त, बुद्धि हीच तिलोत्तमा, मन हेंच उर्वशी, अविद्या हीच कोणी एक रम्भा, परोक्षविद्या ह्मणजे मेनका, तिची कन्या गौरी हीच अपरोक्ष विद्या इ. अशा तऱ्हेने अर्थाचा समन्वय लावला आहे.

तसेंच चित्रसेन, विश्वावसु, नारदप्रभृति, सत्तावीस गंधर्व; तसेंच श्रुतीत एकोणतीस विद्युदेवता सांगितलेल्या आहेत. यांनाच 'कृत्वा' असेही दुसरे नांव आहे. या कृत्वा श्रुतीत पुढीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत, "ज्योतिष्मतीं त्वासादयामि ज्योतिर्विदं त्वासादयामि" अशीच एकतीस भुवनेंही प्रसिद्ध आहेत तीं अशीं :—भूः, भुवः, स्वः, इत्यादि सात, अतलादि पातालपर्यंत सात अधोलोक, वैकुण्ठलोक, राधालोक, गोलोकं, मणिद्वीप, महाकालपूर, शिवपूर, गणेशलोक मिळून सात यांना उपसर्ग असेही म्हणतात. अयोध्या, मथुरा, माया इत्यादि सात नगरींना भूस्वर्ग अशी संज्ञा आहे. कैलास, मानस, मेरु यांचाही यांत समावेश केला की एकतीस ही संख्या पुरी होते. याप्रमाणेच आठ वसु, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, अश्विनीकुमार आणि प्रजापति या एकूण तेहतीस देवता. अनुवाकांत आलेल्या विषमसंख्यावाचक शब्दांनी हा सर्व अर्थ व्यक्त केला आहेः—“एकाचमे तिस्रश्च म इत्याह” या श्रुतिवाक्याने वरील अर्थ हा कल्पनागम्य नसून प्रमाणगम्य आहे असा निर्वाळा दिला आहे तो मुद्दाम ध्यानांत ठेवावा. आतां चतस्रः इत्यादि शब्दांचाही अर्थ पुढीलप्रमाणे व्याख्याचा आहेः—धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ ज्यांच्यामुळे प्राप्त होतात त्या चार विद्या, चार वेद व चार उपवेद मिळून आठ, षट् या शब्दाने षडङ्गे (सहा अङ्गे) आणि सहा शास्त्रे मिळून बारा, सोळा सिद्धिस्वरूप अशा महाविद्या या महाविद्यांमध्ये दूरश्रवण, दूरदर्शन प्रभृति सर्व सिद्धींचा समावेश आहे. पांच ज्ञानेन्द्रियांपासून प्राप्त होणाऱ्या सिद्धि, वाक्सिद्धि, अप्रतिहतगति दूरग्रहण वगैरे पांच कर्मेन्द्रियांपासून प्राप्त होणाऱ्या सिद्धि, तसेंच स्थापत्य-विद्या, पर्जन्याविद्या, ज्योतिर्विद्या, आयुर्विद्या आणि परोक्ष ब्रह्मविद्या मिळून पांच, मन, चित्त, बुद्धि आणि अहंकार यांच्याशी संबंधित, अपरोक्ष ब्रह्म-विद्या ही महत्त्वाशी संबंध, मिळून एकूण सोळा, महाभूते स्थूल व सूक्ष्म या प्रकारांनी दहा. विषयही त्याचप्रमाणे मिळून दहा, चोवीस तत्त्वे सांख्य-प्रक्रियेत प्रसिद्ध आहेत. अष्टावीस पशुपक्षांचे भेद भागवतांत प्रसिद्ध आहेत. अष्टविध देवसर्ग (देवांची सृजनशीलता) सहा प्रकारचा मानुष-सर्ग, कौमार आणि मानुषसर्ग मिळून दोन, ऐंद्रियसर्ग दहा प्रकारचा त्रिविध अहंकार आणि तीन गुण मिळून बत्तीस, याहून राहिलेल्या इतर सर्वांचाही

यांतच समावेश समजावा; या सर्व गोष्टी “ मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ” मी करीत असलेल्या यज्ञानें उपलब्ध होवोत.

या अनुवाकांतील वरील सर्व आशय ध्यानीं घेतला कीं अकराव्या अनुवाकांतील संख्यावाचक शब्दांचें खरें मर्म वाचकांच्या ध्यानीं येईल.

पं. विष्णुसूरींनीं आपल्या भाष्यांत वरील अर्थ विस्तारानें सांगितला असला तरी त्याचें मूळ आपल्या योगविषयक उपनिषदांमध्ये आहे, म्हणून विशेष जिज्ञासा ज्यांना आहे त्यांनीं योगविषयक उपनिषदे हीं मूळांतून वाचार्थांत हें बरें.

अनंत सञ्चित्याच्या अगाध सरोवरांतून मानवी जीवनाचें हें अनघ रमणीय असें मनोज्ञ कमलपुष्प निर्माण झालें आहे. शत-शत पाकळ्यांनीं विकसित होणाऱ्या या कमलपुष्पांत दैवी सद्गुणांचा दिव्य परिमल नेहमीं दरवळत रहावा व या परिमलानें सारें चराचर मोहित होऊन जावें आणि शेवटीं या जीवनाच्या कमलपुष्पाची एकेक पाकळी त्या विश्व-रूपाच्या अङ्घ्रियुग्मानीं आपोआप गळून पडावी. आणि अशी ती पडतां पडतां आपण एकाजनार्दनीं विश्वरूप होऊन जावें यापेक्षां मानवी जीवनाची अंतिम सफलता ती कोणती ?

या सफलतेचें क्षितिज अमर्याद आहे. रुद्रसूक्तानें हें अमर्याद क्षेत्रही पादाक्रांत करतां येतें असें आपणांस ऋषि सांगत आहेत, त्यांचा हा भव्य आशय मनांत ठसला तर रुद्र म्हणण्याचें खरें सार्थक झालें असेंच समजलें पाहिजे. असो.

रुद्राध्यायाचे ‘ नमक ’ आणि ‘ चमक ’ असे मुख्यतः दोन विभाग असल्याचें मागें येऊन गेलेंच आहे.

संग्रहप्रधान नमक तर संप्रदानप्रधान चमक.

नमकमन्त्रांत मुख्यतः संग्रहाची कल्पना आहे, तर चमक विभागांत प्रामुख्याने संप्रदानाची कल्पना अभिप्रेत आहे. चमकांतील, चमे, चमे, या शब्दांत जो ‘ मे ’ शब्द आहे त्याचा अर्थ जरी ‘ मला ’ असा स्थूल वाच्यार्थ असला तरी हा ऋषींचा मीपणा व्यष्टीशीं संबद्ध नसून समष्टीशीं एकरूप झाला होता, त्यामुळे अशा विश्वाकार झालेल्या ऋषींच्या मी-

मन्त्रोपासनेने मनाचें सामर्थ्य कसे वाढतें याचा अनुभव घेण्यासाठीं तरी रुद्राची उपासना करावी. मात्र अशी उपासना करतांना आज जी पद्धति चालू आहे तीत थोडा बदल करणें जरूर आहे.

आज रुद्राची एकादशिनी, लघुरुद्र, महारुद्र, अतिरुद्र इत्यादि प्रकारांनीं रुद्र म्हटला जातोच. परंतु त्यांत पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें सकलाङ्ग-कलापाचें विधिवत् आचरण होत नाहीं; लघुरुद्र वा महारुद्र हे करीत असतांना ऋषींनीं प्रथम न्यास सांगितले आहेत ते अतीव महत्त्वाचे आहेत. अन्तर्मातृकान्यास व बहिर्मातृकान्यास जर अर्थ समजून केले गेले तर मंत्र-शक्तीचें जागरण व्हावयास वेळ लागणार नाहीं. बौधायनासारखे साक्षा-त्कृतधर्माणे ऋषि रुद्राच्या उपासनेपूर्वीं आवश्यक त्या पूर्वाङ्गांचे अनुष्ठान करावें असें जें मुद्दाम सांगतात तें निरर्थक आहे असें मानणें योग्य नव्हे. त्यांत हानिप्रद अशी आत्मवञ्चनाच ठरेल. रुद्राचें जपादि पद्धतीनें विशेष अनुष्ठान करूं इच्छिणाऱ्या साधकांसाठीं बौधायन ऋषींनीं—“अथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां महान्यासपूर्वकं जपहोमार्चनाभिषेकवार्धि व्याख्या-स्यामः” असा उपक्रम करून विस्तारानें या अङ्गोपाङ्गांची माहिती दिली आहे. साधकांनीं ती मूळांतूनच समजून घेणें अधिक सोईचें होईल. बौधायनाच्या वरील वाक्यांत ‘पञ्चाङ्गरुद्र’ हा शब्द आला आहे त्याचा अर्थ पांच प्रकारचे अङ्गन्यास ज्यांचे आहेत ते पञ्चाङ्ग रुद्र असा आहे.

हे पांच प्रकारचे अङ्गन्यास पुढीलप्रमाणें आहेत—

- (१) शिखाद्यस्त्रान्त एकत्रिंशदङ्गन्यास,
- (२) मूर्धादिपादान्त दशाङ्गन्यास,
- (३) पादादिमूर्धान्त पञ्चाङ्गन्यास,
- (४) गुह्यादि मस्तकान्तन्यास,
- (५) हृदयाद्यस्त्रान्त पञ्चाङ्गन्यास.

हे सर्व न्यास व इतर सर्व अङ्गोपाङ्गें, यांचें शास्त्रशुद्ध ज्ञान गुरुपदिष्ट मार्गानें प्राप्त करून घेतलें तरच तें मंत्रांतील प्रभुशक्ति जागृत करण्याचें दृष्टीनें उपयुक्त ठरेल. येथें हा सर्व विषय सोपपत्तिक सांगतां येणें केवळ अशक्य आहे यासाठीं फक्त दिदृशान करूनच यांत्रणें भाग आहे.

॥ श्री ॥

श्रीकमलेश्वर चरणों —

कमलेश्वर हा भेळा । ले सायणोक्ति कुसुममाळा ।

परि माझिया बिल्वदळा । ना न म्हणे कीं ॥

—समर्पण.

अक्षय्य तृतीया,
शके १८८२, पुणे ४. }

— श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर.

॥ श्री ॥

यत्कृपालेशसिद्ध्यर्थं ऋषिभिर्बहुलीकृतम् ।

रुद्रसूक्तमिदं भव्यमाम्नाय समुदीरितम् ॥ १ ॥

यद्वशाद्राजते विश्वं विश्वात्मा स हि राजते ।

कोरग्रामे स्वयं साक्षात्स्वयम्भू कमलेश्वरः ॥ २ ॥

तदङ्घ्रिकमलं ध्यात्वा तत्कृपालोलमानसः ।

रुद्रार्थदीपिकां कुर्वे भाषायां सुखबोधिनीम् ॥ ३ ॥

॥ श्री कमलेश्वरायनमः ॥

हरिः ॐ, इडादेवहूर्मनुयज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्था
मदानि शसिषद्विश्वेदेवाः सूक्तवाचः पृथिवी-
मातर्मा मा हिंसीर्मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु
वक्ष्यामि मधु वादिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाच-
मुद्यासश्शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु
शोभायै पितरोऽनुमदन्तु ॥ ॐ शांतिः शांतिः
शांतिः ॥ ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥

(हा शांतिमंत्र आहे. रुद्राध्याय म्हणण्यापूर्वी हा मंत्र म्हणण्याचा प्रघात आहे. या शांतिमंत्राने मनोभूमिका परिमार्जित झाली— शुद्ध झाली—की त्या शुद्ध झालेल्या मनाने पुढे रुद्रसूक्त म्हणावयाचे— म्हणून हा शांतिमंत्र अवश्य म्हणावा).

अर्थः— इडा या शब्दाचा अर्थ ब्रह्मरूपिणी विद्या असा आहे. ही ब्रह्मविद्या प्राप्त झाली की, ती स्वयमेव— आपोआप— ‘देवहूः’ म्हणजे देवांना बोलावणारी होते. देवांची उपस्थिति ब्रह्मविद्येशिवाय नाही हा आशय. अशी ही देवांचे सानिध्य घडवून आणणारी ब्रह्मविद्याच पुढे ‘मनुयज्ञनीः’ मनु म्हणजे ब्रह्मविद्याप्रापक मंत्र. हा मंत्र यज्ञनीः-

यज्ञं—नयति यज्ञाप्रत नेऊन पोहोंचविणारा असा आहे. मंत्ररूप वाग्देवता धर्ममार्गाचा उपदेश करून यज्ञाला प्रवृत्त करते, बृहस्पतिः 'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः' या श्रुतीवरून कर्मसाक्षी परमेश्वर असा अर्थ—हा परमेश्वरच कर्मापासून निर्माण होणाऱ्या सुखांची प्रशंसा करून मनुष्याला कर्मयोगी होण्याचा आदेश देत आहे असें उक्त्यामदानि या शब्दानें सांगितले आहे. उक्त्यामदानि म्हणजेच कर्मजन्य सुखें.

हे सूक्तवाचः, म्हणजे शुभ आहे वाणी ज्यांची अशा विश्वांतील कल्याणप्रद देवतांनीं, माझी हिंसा होणार नाही याकडे तुम्ही लक्ष द्या, तसेंच हे धरणीमाते (पृथिवी मातः), तुम्ही माझा नाश न होईल इकडे लक्ष दे. हे तुम्ही करावेत या साठीच—मी मधु म्हणजे मधुर असें तुम्हें रूप, मनिष्ये-मनन करतो. तुझ्या सुंदर रूपाचें मी सतत ध्यान करितों. तसेंच मधु जनिष्ये म्हणजे तुझें मधुर स्तोत्र स्तवन करितों आणि मी स्वतः मधुवक्ष्यामि मधुर, गोड तर-बोलेनच, परंतु स्वजनान् मधु वदिष्यामि, संवर्षी लोकांशीही गोड वाणीनेच व्यवहार करीन. त्या प्रमाणेंच देवांना उद्देशून ही मधुमतीं वाचमुद्यासं म्हणजे मधुर आणि यथार्थ असेंच बोलेन, अवश्य बोलणार नाही. तरी तुम्ही सर्वांनीं निळून माझें रक्षण करावें, माझी कीर्ति उत्तरोत्तर वृद्धिगत व्हावी, माझे सर्व पूर्वज माझ्या कर्मानें संतुष्ट व्हावेत—आणि या जगांत माझा निरंतर शुक्लेन्दुवत् महिमा चढत्या श्रेणीनें वाढत रहावा. ॐ शांतिः शांतिः शांतिः । शांति शब्दाचा तीन वेळा उच्चार त्रैलोक्याच्या दृष्टानें, तीनही लोकांत शांति नांदावी हा आशय मनांत ठेवून केला असावा असें मानतात.

॥ श्रीः ॥

✽ श्रीरुद्रार्थदीपिका ✽

हरिः ॐ

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।

नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

अर्थः—हे रुद्र, तुझ्या क्रोडाला मी नमस्कार करतो. [तुझा क्रोध आमच्या शत्रूंच्या बाबतीत चरितार्थ होवो.] तसेच तुझा बाण आणि तुझे धनुष्य आणि ते धारण करणारे तुझे दोन बाहू यांनाही मी नमस्कार करतो. [या सर्व आयुधांचा उपयोग आमच्या शत्रूंच्या बाबतीत होवो.]

टीपः—नमस्ते रुद्र या मंत्राचा ऋषि कश्यप, देवता रुद्र, छंद अनुष्टुप् या मंत्रांत आलेल्या रुद्र शब्दाचा अर्थ. अशुभ द्रावको रुद्रो यज्रहार पुनर्भवम् । तस्मात् शिवस्ततो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते ॥ असा सांगितला आहे. रुतिम् शब्दम् राति ददाति इति प्राणो रुद्रः असाही कांहींच्या मतानें आहे.

या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय ॥ २ ॥

अर्थः—हे रुद्र—अशुभाचा परिहार करणाऱ्या शंकरा, जो हा तुझा बाण शिवतमा बभूव शांत झाला, तसेंच तुझे धनुष्य शांत झाले, त्या शांत झालेल्या धनुर्बाणांनीं तूं आम्हांला सुख दे.

टीपः—या मंत्राचा ऋषि आत्रेय, देवता शंभू, छंद अनुष्टुभ्.

यां ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।
तयां नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि
चांकशीहि ॥ ३ ॥

अर्थः—हे रुद्र, तुझी जी प्रसिद्ध तनू (शरीर, मूर्ति) (रुद्रा-
च्या दोन मूर्ति, तनू प्रसिद्ध आहेत. “ रुद्रोवा एष्यदग्निः तस्यै ते
तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या इति) हिंसक मूर्ति ही घोरा तनू, अनु-
प्राहक मूर्ती ती अघोरा, या उभयविध स्वरूपांतील जी तुझी अघोरा तनू
जी अपाप काशिनी—पुण्य प्रकाशिनी म्हणूनच कल्याण करणारी
अशा या तुझ्या कल्याण स्वरूपधारी मूर्तीनें तूं आमचें अज्ञान दूर
कर. अनंत जन्मांचें संचित नाहींसें करून ब्रह्मज्ञानाला योग्य असें कर.

टीप— या मंत्राचा ऋषि काश्यप, देवता शंभू, स्वराडनुष्टुभ् छंद.
कांदींच्या मतानें बृहति.

यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ४ ॥

अर्थः—हे गिरिशंत, कैलासनिवासी शंकरा जो बाण तूं शत्रूवर
प्रहार करण्यासाठीं धारण केलास तो बाण हे गिरित्र, वेद प्रतिपाद्य

टीप— या मंत्राचा ऋषि काल-कांहींच्या मतें मरुत्वान, छंद आस्तारंपाक्ति, देवता आदित्यस्वरूप रुद्र.

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।
उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नदहार्यः । उतैनं
विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ८ ॥

अर्थः— जो नीलप्रीव नीलकंठ वर्णाचा रुद्र तोच विशेष करून लोहित वर्णाचा, आरक्त वर्णाचा अवसर्पति आकाशांत संचार करतो. आकाशांत संचार करणाऱ्या सूर्यरूपी रुद्राला म्हणूनच सर्व गोपाः म्हणजे गुराखी आणि उदहार्यः पाणी नेणाऱ्या घटदासी याही पाहू शकतात.

टीप— या मंत्राचा ऋषि मरुत्वान्, देवता आदित्यरूपी भगवान्-छंद षट्पदजगति.

टीप—या मंत्राचा योग दृष्टीनेही अर्थ महत्त्वाचा आहे. गोपः याचा अर्थ इंद्रियांचा संयम करणारे योगी ध्यानावस्थित होऊन ज्याला पाहू शकतात, म्हणजे योग्यांना जो ध्यानगम्य आहे तो.

नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ९ ॥

अर्थ:— कालकूट विष प्राशनाने ज्याचा कंठ नीलवर्णाचा झाला आहे अशा शंकराला आणि सहस्राक्ष म्हणजे असंख्य डोळे ज्याला

आहेत अशा शंकराला नमस्कार असो. तसेंच याची सेवा करणारे जे सेवक प्राणि त्यांना सुद्धां मी नमस्कार करतो.

टीप—या मंत्राचा ऋषि भगवान् शंभु. देवताही शंभूच. छंद-अनुष्टुभ्.

प्रमुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोरार्त्नियोज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥१०॥

अर्थः— हे भगवन्, महदैश्वर्यसंपन्न तुझ्या धनुष्याची दोरी सोडून ठेव. आणि तुझ्या हातांत तुझे बाण आहेत तेही टाकून दे.

टीप—या मंत्राचा ऋषि नारद, देवता श्रीरुद्र, छंद, अनुष्टुभ्. या मंत्रांत आलेल्या ' भगव ' शब्दाचा अर्थ खाली दिलेल्या कारिकेंत आहे.

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णाम् भग इतीरणा.

अवतत्य धनुस्त्व५ सहस्राक्ष शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥११॥

अर्थः— हे सहस्राक्ष, हे शतेषुधे असंख्य भाते असलेल्या हे रुद्रा, तुझ्या धनुष्याची दोरी शिथिल करून तुझ्या बाणांची टोके बोट कर. आणि आमच्याकडे चांगल्या दृष्टीने पहा आणि आमच्या बाबतींत तू कल्याणप्रद हो.

टीप—या मंत्राचा मुनि नारद-देवता श्रीरुद्र-छंद अनुष्टुभ्.

अनुवाक दुसरा.

पहिल्या अनुवाकांत धनुष्यबाण धारण केलेली श्रीशंकराची प्रधानतनु म्हणजे मूर्ति हिचीच प्रामुख्याने स्तुति केली आहे. या पुढील आठही अनुवाकांत श्रीशंकराचे सर्वांतरव्यापित्व व सर्वगामित्व मुख्यतः सांगावयाचे आहे. पुढील अनुवाकामध्ये सर्व मंत्र यजुःस्वरूप आहेत. म्हणजे यजुर्वेदांतर्गत आहेत. हे मंत्र दोन प्रकारचे, मंत्राच्या आरंभी व शेवटी 'नमः' शब्द असणारे व मंत्राच्या आरंभीच 'नमः' शब्द असणारे अशा दोन्ही स्वरूपांतील म्हणजे उभयतो नमस्कारात्मक [मंत्रादौ मंत्रान्ते च] व अन्यतो नमस्कारात्मक [मंत्रादाऽवेव] असे आहेत. त्यापैकी सुरुवातीला उभयतो नमस्कारात्मक मंत्र या दुसऱ्या अनुवाकांत सुरू होत आहेत. दुसऱ्या अनुवाकांतील पहिला मंत्र—

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये
दिशां च पतये नमः ॥ १ ॥

अर्थः—सुवर्णनिर्मित अलंकार हे ज्याच्या बाहूमध्ये आहेत अशा व युद्धामध्ये सेना संचलन व नियमन करणारा जो सेनानी त्याचे स्वरूप धारण करणाऱ्या आणि दिशांचा जो अधिपति आहे अशा शंकराला नमस्कार.

टीप—नमो हिरण्यबाहवे या अनुवाकाचा ऋषि मंहक, देवता रुद्र आणि छंद महागायत्री.

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः
पशूनां पतये नमः ॥ २ ॥

अर्थः—हिरवीगार पाने ज्या वृक्षाची आहेत त्या वृक्षस्वरूप रुद्राला नमस्कार आणि पशूंचा म्हणजे साऱ्या प्राणसृष्टीचा जो पालन-कर्ता त्याला नमस्कार.

टीप—या मंत्रांतील वृक्ष शब्द आणि हरिकेश हा शब्द महत्त्वाचा आहे. वृक्ष शब्दाने संसारवृक्ष व हरिकेश शब्दाने त्रिगुण—सत्त्व— रज—तम हे ध्यावयाचे. त्रिगुणोद्भव संसारवृक्ष हा गीतेत सांगिल्याप्रमाणे । उर्ध्वमूलमधः—शाखम् । असा आहे. अशा संसाररूप वृक्षस्वरूपी रुद्राला नमस्कार या मंत्रांत अभिप्रेत आहे.

नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमते
पथीनां पतये नमः ॥ ३ ॥

अर्थ—बालतृणाप्रमाणे (कोवळ्या गवताप्रमाणे) अनेक वर्णांच्या तेजस्वी शरीर धारण करणाऱ्या लौकिक आणि वैदिक अशा उभय-विध मार्गांचा प्रवर्तयिता (प्रवृत्ति करणारा) प्रवर्तक असलेल्या शंकराला नमस्कार असो.

टीप—या अनुवाकाचा ऋषि मंडूक, देवता रुद्र, छंद महागायत्री.

नमो बभ्रुशाय विज्याधिनेऽन्नानां
पतये नमः ॥ ४ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः ॥ ९ ॥

अर्थः—लोहित वर्णाचा जो स्थपति म्हणजे प्रभु शंकर त्याला आणि वृक्षांचें पालन करणाऱ्या रुद्राला नमस्कार. यांत वृक्ष शब्द स्थापयति वृश्चति अशा व्युत्पत्तींनी सिद्ध होतो.

टीप—ऋषि—देवता—छंद वरीलप्रमाणें

नमो मन्त्रिणै वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः ॥ १० ॥

अर्थः—राजसभेमध्ये कुशल सल्ला देणाऱ्या आणि वाणिजाय पदार्थांचा विनिमय करणाऱ्यांचा अधिपति असणाऱ्या, तसेंच गहन अरण्याचें रक्षण करणाऱ्या रुद्राला नमस्कार असो. कांहींच्या मते मंत्रि शब्दाचा अर्थ पांच ब्रह्मदेव असाही आहे.

टीप—ऋषि—देवता—छंद वरीलप्रमाणें.

नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमः ॥ ११ ॥

अर्थः—भुवम् तनोति इति भुवन्तिः चतुर्दश भुवने निर्माण करणाऱ्या आणि वारिवस्कृताय वरिवः म्हणजे धन ते निर्माण करणाऱ्या आणि अरण्यांचें रक्षण करणाऱ्या रुद्राला (रुद्रस्वरूप शंकराला नमस्कार). वारिवस्कृत या शब्दाचे आणखीही अर्थ आहेत. वरिवः म्हणजे परिचर्या (सेवा.) ती करणारे भक्त, त्यांच्या बाबतीत भक्तवत्सल असा

शब्द ऋषि वापरत असतात. परमात्मा दोन स्वरूपांनीं प्रत्येक पदार्थांमध्ये, व्यक्तींमध्ये असतो. जीवस्वरूप आणि ईश्वरस्वरूप हीं तीं दोन स्वरूपे होत. स्तेनादि शब्दांचा वाच्यार्थ चोर असा असला व तो निघ असला तरी या स्तेन शब्दानें वाच्यार्थ जो चोर तो न घेतां तो ईश्वर स्वरूपाचें अनुसंधान करणारा उपलक्षक ससजावा, म्हणजे ईश्वराचा बोध करून देणारा हा स्तेन शब्द आपांमर प्रसिद्ध असल्यामुळें प्रसिद्ध शब्दांनीं ईश्वराचें अनुसंधान करणें सर्वांना सुलभ जातें. म्हणून स्तेन शब्द उच्चारला तरी त्याचा चोर असा वाच्यार्थ न घेतां लक्ष्यार्थ ध्यावयाचा. लक्ष्यार्थ ईश्वर आहे. हें वर सांगितलेंच आहे. अशा रीतीनें स्तेनसदृश शब्दांनीं होणारे ईश्वरस्मरण पापक्षय करणारे होतें, असें खुद्द सायणाचार्यही आपल्या भाष्यामध्ये सुचवितात.

नमो निषङ्गिणं इषुधिमतं
तस्कराणां पतये नमः ॥ ३ ॥

अर्थ:— धनुष्यावर शरसंधान करण्यासाठी हातांत घेतलेला जो बाण तो निषङ्ग, बाण ठेवण्यासाठी पाठीवर बांधलेला भाता त्याला इषुधि म्हणतात. ज्याच्या पाठीवर बाणांचा भाता आहे व ज्याने हातांत बाण घेतलेला आहे अशा श्री शंकराला या मंत्रांत नमस्कार सांगितला आहे.

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ४ ॥

अर्थः—प्रथम स्वतःबद्दल विश्वास निर्माण करून त्या विश्वासाचा फायदा म्हणून चोरी करणारा त्याला वञ्चक असें म्हणतात. अशा चोरीमध्ये बुद्धीचा उपयोग केला जातो. म्हणून याला बौद्धिक चोरी (बुद्धीच्या आधारें करणारा) म्हणतां येईल. आणि मिळेल

त्याची आणि मिळेल तिथे जो चोरी करतो त्याला 'परिवर्चक' असे म्हणतात. समाजांत चोर आणि भुरटे चोर असे दोन प्रकार आढळतात. चोरांच्या समाजांत भुरटे चोर हे कमी दर्जाचे मानले जातात. तेव्हा अशा त्यांच्याही समाजांत उभयविध कनिष्ठ आणि श्रेष्ठ अशा स्वरूपांत असणाऱ्या श्री शंकराला नमस्कार. आतां स्तायू म्हणजे गुप्तचोर हे दोन प्रकारचे, गुप्त वेषाने रात्रीच्या वेळी येऊन कपाट इ. फोडून जे चोरी करतात त्यांना स्तेन म्हणतात. हे आपल्या निवासस्थानापासून लांब अशा ठिकाणीच चोरी करतात, आणि मी तुमच्यांतलाच आहे असे भासवून जे चोरी करतात त्यांना स्तायू असे म्हणतात. स्तेन आणि स्तायू या स्वरूपांत असणाऱ्या व त्यांचे रक्षण करणाऱ्या श्री शंकराला नमस्कार.

नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ ५ ॥

अर्थः—धन्याच्या घरांतच केव्हां बरं मी चोरी करूं शकेन ? मला तशी सुवर्णसंधि केव्हां प्राप्त होईल ? अशा विचारानें घरांत वावरणारा जो चोर त्याला निचेरव असें म्हणतात. येतां जातां बाजारांत व इतर सार्वजनिक ठिकाणीं चोरी करण्याच्या बुद्धीनें हिंडणारा तो परिचर, आणि एकट्या दुकट्या पांथस्थाला गांठून त्याचें सर्वस्व अपहरण करणारे ते अरण्यचोर. ते नेहमीं अरण्यांतच रहातात, अशा त्रिविध चोरांचें पालन करणाऱ्या श्रीशंकराला नमस्कार.

नमः सृकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो
मुष्णतां पतये नमः ॥ ६ ॥

अर्थः—सूक शब्द हा वज्रवाची आहे. शस्त्रधारी चोरांना सूकावि म्हणतात. ठार करून चोरी करणारे त्यांना जिघांसक म्हणतात. शेतीचा पेशा असणारे आणि प्रसंगाने मालकाचे धान्य चोरणारे त्यांना धान्यचोर (मुष्णन्तः) असे म्हणतात. या सर्वांचा अधिपति असणाऱ्या श्री शंकराला नमस्कार.

नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः
प्रकृन्तानां पतये नमः ॥ ७ ॥

अर्थः— नेहमी खड्गधारी चोर आणि रात्री अपरात्री नगरांत हिंडून चोरी करणारे ते नक्तंचर, या दोघांचा अधिपति श्री शंकर त्याला नमस्कार. आणि ठार मारून चोरी करणारे त्यांना प्रकृन्त असे म्हणतात. त्यांचाही पालक अशा श्री शंकराला नमस्कार.

नम उष्णीषिणे गिरिचराय
कुलुञ्चानां पतये नमः ॥ ८ ॥

अर्थः— मुंडासे बांधलेल्या खेडुताप्रमाणे स्वतः मुंडासे बांधून त्यांच्यांत वावरणाऱ्या आणि लाकूडफांटा आणण्यासाठी डोंगरांत गेलेल्या लोकांचे वस्त्र अपहरण करण्यासाठी त्यांच्यांत संचार करणाऱ्या श्री शंकराला नमस्कार असो. तसेच घरे, शेतीवाडी वगैरे हरण करणाऱ्या चोरांचा अधिपति असलेल्या श्री शंकराला नमस्कार.

नम इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमः ॥ ९ ॥

अर्थः— बाण धारण करणाऱ्या बाणधारी आणि धनुर्धारी अशा तुम्हांला नमस्कार असो.

टीपः—या मंत्रांत प्रत्यक्ष अनेक रूपांत वावरणाऱ्या अनेक रुद्र देवांना नमस्कार सांगितलेला आहे. याच्या पूर्वीच्या मंत्रांत त्यांच्या पतीला नमस्कार होता. लोकशासनासाठी स्वतः श्री शंकर अनेक रूपे धारण करून त्या त्या ठिकाणी वावरत असे. आणि त्यांना वाईट कृत्याबद्दल शिक्षा देऊन वा पश्चात्ताप निर्माण करून चुकलेल्यांना मार्गावर आणणे व समाजधारणा स्थिर करणे हेच श्री शंकराचे कार्य, ते ते वेळ धारण करून त्यांच्या त्यांच्यात मिसळल्यामुळे कोण कशी चोरी करतो कोणत्या पद्धतीने करतो हे आपोआपच शंकराच्या निदर्शनाला येत असे. त्यांचे मार्ग कोणते, युक्त्या कोणत्या, पद्धति कशा इ. गोष्टींचे सूक्ष्म ज्ञान समाजनेत्याला आवश्यकच होय. ह्या पुढील मंत्रांत प्रत्यक्ष रुद्र स्वरूपांत वावरणाऱ्या अनेकविध रुद्र देवांना नमस्कार सांगितला आहे, हे मागे येऊन गेलेंच आहे.

नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च

वो नमः ॥ १० ॥

अर्थ—धनुष्यावर प्रत्यंचा (दोरी) चढविणाऱ्या आणि शर-संधान करणाऱ्या तुम्हाला नमस्कार.

नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमः ॥ ११ ॥

अर्थ—धनुष्याची दोरी ताणणारे ते आयच्छन्त रुद्र आणि बाण सोडणारे ते विसृजन्त रुद्र अशा तुम्हाला नमस्कार असो.

नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमः ॥ १२ ॥

अर्थ—लक्ष्यापर्यंत बाण सोडणाऱ्या आणि लक्ष्यापर्यंत गेलेल्या बाणाला लक्ष्यांत घुसवणाऱ्या तुम्हाला नमस्कार.

नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमः ॥१३॥

अर्थ—बसलेल्या आणि झोपलेल्या अशा उभय स्थितीत असणाऱ्या तुम्हाला नमस्कार.

नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः ॥१४॥

अर्थ—झोपी गेलेल्या आणि जागृत अवस्थेत असलेल्या म्हणजे सुषुप्ति आणि जागृति अशा दोन्ही अवस्थांत असलेल्या तुम्हाला नमस्कार.

नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः ॥ १५ ॥

अर्थ—उभे राहणाऱ्या आणि धावणाऱ्या तुम्हाला नमस्कार.

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमः ॥ १६ ॥

अर्थ—एकत्र येऊन संघशः बसलेल्या आणि त्यांचे अधिपति असलेल्या तुम्हाला नमस्कार.

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥ १७ ॥

अर्थ—अश्वशरीरेभ्यः घोड्यांचे शरीर असणान्या आणि त्यांचे अधिपति असणान्या तुम्हाला नमस्कार.

टीप— कांहींच्या मते अश्व या शब्दाचा अर्थ न विद्यते स्वम् धनम् येषाम् ते अश्वः निष्कांचन असाहि अर्थ. स आणि श यांच्यामध्ये कोणी भेद मानीत नाहीत. कांहींजण स आणि श यांच्यात अभेद मानण्यापेक्षां न विद्यते श्वस्तनम् धनम् येषाम् ते अश्वः असाहि अर्थ करतात. हे सर्व रुद्र श्री शंकराचे अनुचर किंवा त्याचेच लीलाविग्रह विशेष होत.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायां तृतीयोऽनुवाकः ।

अनुवाक चौथा.

या अनुवाकापासून क्रिया गुण आणि द्रव्य या विषयींचे आधि-
पत्य (रुद्राचे) वर्णन केलेले आहे. प्रत्यक्ष रुद्राला आणि त्यांच्या
समुदायाला नमस्कार केलेला आहे.

नम आ॒व्या॒धिनी॑भ्यो वि॒विध्य॑न्तीभ्यश्च वो॒ नमः॥१॥

अर्थ—आसमंतांत असणाऱ्या शत्रूंचा नाश करण्यास समर्थ
असलेल्या इतकेच नव्हे तर विशेष प्रकाराने नाश करण्यास समर्थ
असलेल्या तुम्हाला नमस्कार.

टीप—या अनुवाकाचा ऋषि दुर्वास, देवता शंभू, छंद उष्णिक्.

नम॒ उ॒गणा॑भ्यस्तृ॒ह॒तीभ्य॑श्च वो॒ नमः ॥ २ ॥

अर्थ—उत्कृष्टगणरूपः सप्तमातृकाद्यः स्त्रियः उगणः उत्कृष्ट गण
असलेल्या, आणि हिंसा करण्यास समर्थ असलेल्या अशा दुर्गाप्रभृति
उग्र देवता त्या तृ॒ह॒ती, अशा उभय स्वरूपांतील हे रुद्र देवांनो,
तुम्हाला नमस्कार.

टीप—“ पत्त्यगैस्तृगणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् । सेनामुखम्
गुल्मगणौ ” इति गणलक्षणम्

नमो॑ गृ॒त्से॒भ्यो गृ॒त्स॒प॒तिभ्य॑श्च वो॒ नमः ॥ ३ ॥

अर्थः—रथारूढ असणाऱ्या आणि रथा विराहित असणाऱ्या अशा श्री रुद्रांना नमस्कार.

नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च वो नमः ॥ ९ ॥

अर्थः—रथस्वरूप असणाऱ्या आणि रथावयवभूत असणाऱ्या रुद्राला नमस्कार—

टीप—महाभारतांमध्ये ‘हयांश्च चतुरो वेदान्सर्वदेवमयं रथम्’ । अशी रथ शब्दाची व्याख्या केली आहे. भविष्यपुराणांतही अर्काऽब्जनेमि-चैदाश्वत्थयज्ञिशन्मरुन्मयः पुरारे कल्पितो दैवः सरथो ब्रह्मसारथिः । असे रथ शब्दाचें निर्वचन आढळून येतें. रथपति म्हणजे रथस्वामी.

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमः ॥ १० ॥

अर्थः—सेनास्वरूप रुद्राला नमस्कार आणि सेनेचें नेतृत्व करणाऱ्या रुद्राला नमस्कार.

नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः ॥ ११ ॥

अर्थः—रथ कसे करावेत याचें शिक्षण देणाऱ्या आणि रथ चालवावेत कसे याचें शिक्षण देणाऱ्या रुद्राला नमस्कार [संगृहीतृभ्यः ये रश्मीन् संगृह्णन्ती यावरून रथ चालविण्याचें शिक्षण देणारे ते रुद्र असा अर्थ होतो.]

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः ॥ १२ ॥

अर्थः—चांगले बाण आणि चांगली धनुष्ये करणाऱ्या रुद्राला नमस्कार.

नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमः ॥ १६ ॥

अर्थः—मृगयु म्हणजे पशूंची शिकार करणारे आणि श्वनिभ्यः म्हणजे कुत्र्यांच्या गळ्यांत दोरी बांधून त्यांना पाळणारे (शिकारी-करितां) अशा रुद्राला नमस्कार.

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः ॥ १७ ॥

अर्थः—कुत्र्यांचें रूप धारण करणाऱ्या आणि त्यांचा अधिपति असणाऱ्या अशा उभयविध रुद्राला नमस्कार.

टीप—आतांपर्यन्त दुसऱ्या अनुवाकांत लीलार्थ अनेक देवतांच्या मूर्ति धारण करणाऱ्या रुद्राची स्तुति, तिसऱ्या अनुवाकांत चोरी करणाऱ्यांचीच प्राधान्याने स्तुति आहे आणि प्रस्तुत चौथ्या अनुवाकांत नाना जातींतल्या मूर्तींचें प्राधान्य आहे.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायां चतुर्थोऽनुवाकः ।

नमः कपर्दिने च व्युसकेशाय च ॥ ४ ॥

अर्थः—जटाधारी शंकराला नमस्कार. आणि मुंडितकेश ज्याचे आहेत, त्याला म्हणजे मुंडन केलेल्या शंकराला नमस्कार.

नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥ ५ ॥

अर्थः—इंद्ररूपाने सहस्राक्ष म्हणजे हजार डोळे असलेल्या आणि असंख्य धनुष्ये धारण केलेल्या शंकराला नमस्कार.

नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च ॥ ६ ॥

अर्थः—कैलासावर राहणाऱ्या शंकराला नमस्कार आणि विष्णु-स्वरूप असलेल्या शंकराला नमस्कार.

नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ ७ ॥

अर्थः—मेघांच्या रूपाने अतिशय वर्षाव करणारा तो मीढुष्टम (पाऊस पाडणारा) त्याला आणि बाण धारण करणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च ॥ ८ ॥

अर्थः—ठेंगू असलेल्या शंकराला नमस्कार आणि वामन म्हणजे हातपाय इत्यादि अवयव ज्याचे अल्प आहेत त्याला नमस्कार.

नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च ॥१३॥

अर्थः—शिघ्रियः गृह्णजे शीघ्रगामी आणि शीघ्र गृह्णजे उदक-प्रवाहामध्ये असणारा. शीघ्र शब्दाचा अर्थ उदकप्रवाह. तत्र स्थितः शीघ्रियः शीघ्रगामी आणि उदक-प्रवाह-स्थित अशा शंकराला नमस्कार.

नम ऊर्ग्याय चावस्वन्याय च ॥ १४ ॥

अर्थ:—तरंगाकार असणाऱ्या आणि निस्तरंगाकार असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥१५॥

अर्थ:—प्रवाहांत असलेल्या आणि द्वीपप्रदेशावर असलेल्या (जलमध्यवर्ति प्रदेशावर) शंकराला नमस्कार.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायां पंचमोऽनुवाकः ।

अनुवाक सहावा.

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च ॥ १ ॥

अर्थः— विद्या आणि ऐश्वर्य यांनी युक्त असलेला तो जेष्ठ. आणि यांनी रहित असलेला तो कनिष्ठ. अशा उभयस्वरूप शंकराला नमस्कार.

नमः पूर्वजाय चापरजाय च ॥ २ ॥

अर्थः—जगाच्या आरंभी हिरण्यगर्भ रूपाने उत्पन्न झालेल्या आणि जगदुत्पत्तिनंतर जगाच्या अवसानकारी काल, अग्नि इत्यादि रूपांनी असलेल्या शंकराला नमस्कार.

टीप—यांत सृष्टीच्या उत्पत्तीचे सूक्ष्म रहस्य सांगितले आहे.

नमो मध्यमाय चापगल्भाय च ॥ ३ ॥

अर्थ—मधल्या कालखंडांत देव, तिर्यक् इत्यादि स्वरूपांनी निर्माण झालेल्या आणि अपगल्भ म्हणजे ज्याच्या इंद्रियांचा विकास झाला नाही अशा शंकराला नमस्कार.

नमो जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

अर्थ—जघनांतून निर्माण झालेला तो जघन्य. आणि बुध्निय म्हणजे वृक्षांच्या मुळांतून निर्माण झालेला. जघन्य आणि बुध्निय अशा शंकराला नमस्कार.

टीप—जघन शब्दाचा अर्थ कटिपश्चात्भागः कमरेच्या पाठीमागचा भाग. गाथीच्या पाठीमागच्या भागांतून निर्माण होणारे वासवं त्याला जघन्य असें म्हणतात. अशा स्वरूपाच्या शंकराला नमस्कार.

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ॥ ५ ॥

अर्थ—मनुष्यलोकामध्ये निर्माण झालेल्या आणि विवाहकालीं हातांत रक्षाबंध धारण करणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

टीप—सोभ शब्दाचा अर्थ मनुष्यलोक असा केला आहे. उभाभ्याम् पुण्यपापाभ्याम् सह वर्तेत इति सोभः मनुष्य लोकः । अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे. पुण्येन पुण्यलोकं जयति । पापेन पापम् उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ अशी आथर्वणिकांची उक्ति आहे.

नमो याम्याय च क्षेम्याय च ॥ ६ ॥

अर्थ—यम लोकामध्ये असणाऱ्या शंकराला नमस्कार. आणि मोक्षकालीं असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

अर्थ—उर्वरा म्हणजे सर्वसस्याच्या भूमिः—धान्यसमृद्ध अशी जी भूमि—तिच्या स्वरूपांत असणाऱ्या शंकराला नमस्कार. आणि धान्य गोळा करण्याचा जो प्रदेश त्याला खल असे म्हणतात. तिथे असणारा तो खल्य त्यालाही नमस्कार.

नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ॥ ८ ॥

नमो वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

अर्थ—चिलखतं घातलेल्या आणि गुप्तस्थान असलेल्या शंकराला नमस्कार.

नमो बिल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥

अर्थ—सल्लिद्र शिरोवेष्टन ज्याचें आहे तो बिल्मी आणि कवच शरीर रक्षण करणारें ज्याचें आहे तो कवची, चिलखत धारण करणाऱ्या, अशा शंकराला नमस्कार.

नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च ॥ १५ ॥

अर्थ—वेदप्रसिद्ध असलेल्या आणि ज्याची सेना प्रसिद्ध आहे अशा शंकराला नमस्कार.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् षष्ठोऽनुवाकः ॥

—

अग्निदूतम् वृणीमहे अग्निः देवतानाम् दूत आसीत् “त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः” इति ।

टीप— काठ शब्दाचा अर्थ लिंग असाही केलेला आहे. 'नता आर्वा रेणूक काठो अस्तुते' त्यामुळे 'काठ्याय' याचा अर्थ लिंगामध्ये नित्य असणारा असाही होतो.

नमः सूद्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

अर्थ—सूद म्हणजे चिखलाचा प्रदेश, तिथे असणारा तो सूय. आणि सरः म्हणजे सरोवर, तिथे असणारा तो सरस्य. या दोघांनाही नमस्कार.

नमो नाद्याय च वैशन्ताय च ॥ १० ॥

अर्थ—नदीतल्या पाण्यांत असणाऱ्या आणि थोड्या पाण्यांत असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

टीप—नाद्य या शब्दाचा अर्थ नादे भवः अशी व्युत्पत्ति करून ध्वनि-मध्ये निर्माण होणारा असाही केला आहे.

नमः कूप्याय चावध्याय च ॥ ११ ॥

अर्थ—खोल विहिरीतल्या पाण्यांत असणाऱ्या आणि लहानशा खड्ड्यांत असणाऱ्या पाण्यांत राहणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ १२ ॥

अर्थ—पावसाच्या पाण्यांत असणाऱ्या आणि पावसाशिवाय समुद्रांतल्या पाण्यांत असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च ॥ १३ ॥

अर्थ—मेघामध्ये असलेल्या आणि विजेमध्ये असलेल्या शंकराला नमस्कार.

नम ईध्रियाय चाऽऽत्प्याय च ॥ १४ ॥

अर्थ—ईध्र म्हणजे निर्मल असा शरदांतील मेघ, त्यांत राहतो तो ईध्रिय. आणि सूर्यामध्ये असणाऱ्या म्हणजे सूर्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या उष्णतेमध्येही असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

अर्थ—वावटळीमध्ये असणाऱ्या आणि प्रलयकाली निर्माण होणाऱ्या झंझावातामध्ये असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥ १६ ॥

अर्थ—वस्तु म्हणजे पदार्थ—धन—नाना तऱ्हेचे पदार्थ—त्यांत रहातो तो वास्तव्य. आणि हे पदार्थ जिथे ठेवले जातात तो वास्तु, त्याचें पालन करणारा तो वास्तुप. वास्तव्य आणि वास्तुप अशा शंकराला नमस्कार.

इति श्री रुद्रार्थदीपिकायाम् सप्तमोऽनुवाकः ।

असिद्ध आहेत. त्यापैकी आकाशमूर्तीचा अधिष्ठाता यांत सांगितला आहे.

नमो अग्रेवधाय च दूरेवधाय च ॥ ५ ॥

अर्थ—समोरासमोर वध करूं शकणाऱ्या आणि दुरूनही वध करूं शकणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो हन्त्रे च हनीयसे च ॥ ६ ॥

अर्थ—जो कोणी ज्याचा वध करील त्याच्या स्वरूपामध्ये असणाऱ्या आणि त्याच्या स्वरूपांत राहून निश्चयाने वध करणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

टीप—म्हणूनच गीतेमध्ये भगवंतांनी “मयैवैते निहता पूर्वमेव निमित्तमात्रम् भव सव्यसाचिन्” असे सांगितले आहे.

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ॥ ७ ॥

अर्थ—नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । हरित पर्णे ज्यांची आहेत असे जे कल्पवृक्ष (हरित पर्णे म्हणजे हिरवीगार पाने) त्यांच्या स्वरूपांत असलेल्या तुला नमस्कार.

टीप—यामध्ये आलेला वृक्ष शब्द आणि हरिकेश हे दोन शब्द अत्यंत महत्वाचे आहेत. वृक्ष शब्दाने संसार वृक्ष असा अर्थ ध्यावयाचा व हरिकेश शब्दाचा अर्थ पळाशपर्ण असा आहे. पळसाला पाने तीन असतात. म्हणून पळसाचे पान हे संत्व-रज-तम या तीन गुणांचे उपलक्षक आहे.

संसारवृक्ष या त्रिगुणांदनच निर्माण होतो. मात्र हा वृक्ष वनस्पति सृष्टीतल्या वृक्षाप्रमाणे अधोमूल नसतो. तर ऊर्ध्वमूल असतो. ऊर्ध्वमूल-मधशाखमूअश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

नमस्ताराय ॥ ८ ॥

अर्थ—ॐकाराने वर्णन केलेल्या म्हणजेच प्रणवप्रतिपाद्य अशा तुला नमस्कार, तार शब्दाचा अर्थ प्रणवप्रतिपाद्य असा आहे. तारयति संसारसागरात् जंतून् इति तारः अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे.

नमः शंभवे च मयोभवे च ॥ ९ ॥

अर्थ—ऐहिक आणि पारलौकिक सुख देणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः शंकराय च मयस्कराय च ॥ १० ॥

अर्थ—विषयसुख आणि मोक्षसुख देणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ११ ॥

अर्थ—स्वतः कल्याणस्वरूप असणारा म्हणजेच निष्कल्मष आणि निस्त्रैगुण्य, म्हणूनच शिवतर असलेल्या—सर्वांशाने कल्याण करून शकणाऱ्या—श्रीशंकराला नमस्कार.

नमस्तीर्थाय च कूल्याय च ॥ १२ ॥

अर्थ—प्रयाग आदि तीर्थाजवळ असलेल्या आणि नदीतीरावर असलेल्या श्रीशंकराला नमस्कार.

टीप—नदीतीरावर लिंगाची प्रतिष्ठापना करतात हें प्रसिद्धच आहे.

नमः पार्याय चावार्याय च ॥ १३ ॥

अर्थ—संसारसमुद्राच्या ऐलतीरावर असणाऱ्या आणि समुद्राच्या ऐलतीरावर म्हणजेच संसार समुद्राच्या ऐलतीरावर असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च ॥ १४ ॥

अर्थ—मंत्र-जपानें पापांतून तरून जाण्याला कारणीभूत असणारा तो प्रतरण. तत्त्वज्ञानानें मोक्षप्राप्ती होण्याला कारणीभूत होणारा तो उत्तरण. अशा श्रीशंकराला नमस्कार.

नम आतार्याय चाऽऽलद्याय च ॥ १५ ॥

अर्थ—पुनःपुनः या संसारांत जन्म घेणाऱ्या जीवांच्या स्वरूपांत असणाऱ्या आणि प्रत्यक्ष भोग घेणाऱ्या जीवात्म्यांच्या स्वरूपांत असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

टीप—अलम् संपूर्णम् यथा भवति तथा कर्मफलम् अस्ति इति आलद्यः-
जीवः । जीवात्मा सर्वं विषयांचा भोग घेतो म्हणून त्याला आलद्यः असें
म्हणतात. साक्षित्वानें पाहणारा तो कूटस्थ आत्मा असें म्हणतात. “समानम्
वृक्षम् परीष्वुजाते । तयोरन्यः पिप्पलम् स्वाद्वत्ति” अशी श्रुतिही आहे.

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

अर्थ—बाल्लृण-नदीतीरावर निर्माण होणारे कुशकाश नांवाचे
दर्भ-यांच्या स्वरूपांत असणाऱ्या आणि फेंसाच्या स्वरूपांत असणाऱ्या
शंकराला नमस्कार.

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥ १७ ॥

अर्थ—पाण्यापासून निर्माण होणाऱ्या, वाळूंत असणाऱ्या आणि
प्रवाहामध्ये असणाऱ्या अशा श्रीशंकराला नमस्कार.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् अष्टमोऽनुवाकः ॥

अर्थ—खाटेवर असणाऱ्या आणि राजप्रासादांत असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ६ ॥

अर्थ—काट्याकुट्यानीं प्रवेश करण्याला अशक्य अशा कठीण प्रदेशांत असणाऱ्या आणि गुहेमध्ये असणाऱ्या अशा शंकराला नमस्कार.

टीप—मार्गे काटय याचा अर्थ विहिरीतील जल असा केलेला होता. इथे दुर्गम अरण्य-विशेष:-काटः असा केलेला आहे.

नमो हृदयाय च निवेष्याय च ॥ ७ ॥

अर्थ—मोठमोठ्या डोहामध्ये असणाऱ्या आणि निवेष म्हणजे बर्फरूप पाणी त्यामध्ये असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः पाश्र्व्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

अर्थ—अतिसूक्ष्म परमाणूमध्ये असणाऱ्या आणि दृष्टिगोचर अशा धुळीच्या कणांमध्ये असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमः शुष्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

अर्थ—वाळलेल्या नीरस पदार्थांमध्ये असणाऱ्या शंकराला नमस्कार. आणि हरित म्हणजे आर्द्र, जीवनरसाने रसरसलेल्या पदार्थांमध्ये असणाऱ्या शंकराला नमस्कार.

नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥

अर्थ—भक्तांना धन, ऐश्वर्य जे देतात त्यांना किरिक असे म्हणतात. किरन्ति भक्तेभ्यः धनानि । अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे. हे किरिक म्हणजे रुद्रावतार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. हे सर्व देवांना प्रिय असल्यामुळे यांना देवांचे हृदय असे म्हटलेले आहे. सर्व देव-प्रिय आणि उदार असणाऱ्या अशा हे रुद्रांनी तुम्हाला नमस्कार.

टीप—या मंत्रापासून अनुवाक समाप्तीपर्यंत एकच मंत्र आहे. त्याचा ऋषि-भगवान् शंभु. देवता-भगवान् शंभूच. छंद-जगती षट्पदा.

आतांपर्यन्त शंकराच्या नानाविध पदार्थांमध्ये असणाऱ्या शक्तीला नमस्कार केला आहे. आतां समुदाय रूपाने शंकराचे जे रुद्रावतार प्रसिद्ध आहेत त्यांना नमस्कार केला आहे.

नमो विक्षीणकेभ्यः ॥ १६ ॥

अर्थ—केव्हांही ज्यांचा क्षय होत नाही ते विक्षीणक. अशा तुम्हाला नमस्कार.

नमो विचिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

अर्थ—विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थम् संपादयन्ति इति विचिन्वत्काः। हे दुर्जन, हे सज्जन—असा विभाग करणाऱ्या हे रुद्रांनी तुम्हाला नमस्कार.

नमो आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मानो गोषु
मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो
वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ ६ ॥

अर्थ—हे रुद्रा, आमच्या संततीला विशेषतः पुत्राला त्रास देऊं नकोस. आमचें आयुष्य विनासकट जावें. आम्ही पाळलेल्या गाईच्या बाबतींत तूं त्रास देऊं नकोस. तसेंच आमच्या घोड्यांनाही उपद्रव देऊं नकोस. आणि रागाच्या भरांत आमच्या वीर पुरुषांना तूं त्रास देऊं नकोस. हविर्द्रव्याच्या योगानें आणि नमस्कारानें आम्ही तुझी परिचर्या करूं.

टीप—तोक शब्दाचा अर्थ पुत्र, व तनय शब्दाचा अर्थ पुत्राचा पुत्र म्हणजे पौत्र (नातू) असाही कांहींनीं केला आहे. पुत्रपौत्रादि संततीला रोगराईची बाधा न होवो हा आशय. तसेंच “आयुषि मा रीरिषः” याचा अर्थ मानवी आयुष्याची जी मर्यादा सांगितली आहे त्या मर्यादेपर्यंत आयुष्य आम्हाला मिळावें. छांदक्योपनिषदामध्ये आयुः षोडशवर्षशतम् प्राह षोडशम् वर्षशतम् अजीवत् प्राह षोडशम् वर्षशतम् जीवति । कांहींच्या मते विंशतिवर्षशतम् तर कांहींच्या मते सप्तविंशत्यधिकानि शतम् वर्षाणि तर कांहींच्या मते शतमेव चरुपुरोडाशादि हविर्द्रव्य आणि नमस्कार यांच्या योगानें आम्ही तुझी परिचर्या करूं.

या मंत्राचा ऋषि—भगवान्, देवता—भगवान्, छंद—जगति.

आरात्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयदीराय
सुघ्नमस्मे ते अस्तु । रक्षा च नो अर्धे च देव
ब्रूयथा च नः शर्म यच्छ द्विर्बर्हाः ॥ ७ ॥

अर्थ— गोवध आणि पुरुषवध तसेच सर्व वीर पुरुष नाहीसे करणाऱ्या तुझे अत्यंत भयानक आणि उग्र स्वरूप आमच्यापासून दूर राहू दे. आणि तुझे सुखकर जे रूप आहे ते आमच्याजवळ राहू दे. तुझ्या दोन शरीरापैकी घोर शरीर हे दूर राहू दे व शिव शरीर आमच्या समोर येऊ दे. हे देवा, इतर यजमानापेक्षाही आमच्या बाबतीत तू इतर देवांकडे अधिक शिफारस कर. आणि इहपरलोकांमध्ये आमचे कल्याण कर.

टीप—सृष्टि निर्माण केल्यानंतर ईश्वराला कर्मविपाकाच्या तत्वाला अनुसरून गोवध किंवा पुरुषवध करणे हे क्रमप्राप्तच ठरते. गोवध किंवा पुरुषवध शब्दांनी केवळ गायी अथवा पुरुष एवढाच स्थूल व वाच्यार्थ ध्यावयाचा नसून गाय या शब्दाने सर्व चतुष्पाद प्राणिसृष्टि व पुरुष या शब्दाने सर्व द्विपाद प्राणिसृष्टि असा अर्थ ध्यावयाचा.

या मंत्राचा ऋषि-अत्री, देवता-शंभु, छंद-त्रिष्टुभ्.

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममु-
पहन्तुमुग्रम् । मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते
अस्मन्निवपन्तु सेनाः ॥ ८ ॥

अर्थ—हा मंत्र स्वतःला उद्देशून आहे. भक्त आपल्या मनाला उद्देशून म्हणतो हे मना तू श्रुतम् रुद्रम् स्तुहि. तू प्रसिद्ध अशा त्या रुद्राची स्तुति कर. हृदयपुंडरीकामध्ये सर्वदा ज्याचा निवास आहे आणि जो नित्य तरुण आहे आणि प्रलयकाली हत्तीवर झडप घालणाऱ्या सिंहाप्रमाणे उग्र असणारा असा तो भगवान् श्रीरुद्र आहे.

अशा गुणांनी युक्त असलेल्या रुद्रा, दिवसा दिवसाला नाश पावणाऱ्या आमच्या शरीरांना तूं सुख दे. आणि तुझ्या सेना आमच्या चैत्यांचा निःपात करूं दे.

टीप—गर्तसद याचा अर्थ गर्तसदृश हृदयपुंडरीक असा आहे. हृदया-काशामध्ये परामात्म्याचें ध्यान करावें असें उपनिषद्कार सांगतात. “ईश्वरः सर्व भूतानाम् हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” असें भगवद्गीतेमध्येही सांगितले आहे. ही दहरिद्या अत्यंत महत्त्वाची असून आपल्या ऋषींनी ऐहिक दुःख नाशाकरितां तिची उपासना करण्यास सांगितलें आहे.

या मंत्राचा ऋषि—वैय्याग्र, देवता—रुद्र, छंद—त्रिष्टुभ्.

**परिणो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिर-
घायोः । अव स्थिरा मघवेद्भ्यस्तनुष्व मीढस्तो-
काय तनेयाय मृडय ॥ ९ ॥**

अर्थ—हे रुद्रा, तुझी “हेति” म्हणजे आयुध हें आम्हाला पुत्र-पौत्रादिसह वर्ज्य करो. तुझ्या आयुधापासून आम्हाला कोणताही त्रास न होवो, हा आशय. क्रोधानें लाल झालेल्या आणि प्रहार करूं इच्छिणाऱ्या तुझी जी दुर्मति म्हणजे उग्र बुद्धि तिच्यापासूनही आम्हाला दूर ठेव. शत्रूंचा नाश करण्याची जी तुझी निश्चयात्मक बुद्धि तिच्यापासूनही हविलक्षण असें जें अन्न त्यांनीं युक्त असलेल्या न्यजमानांचें रक्षण कर आणि भक्तेच्छा पुऱ्या करणाऱ्या हे देवा, आमच्या पुत्राला आणि त्याच्या पुत्राला तूं सुख दे.

टीप—या मंत्राचा ऋषि—भगवान्, देवता—भगवान्, छंद—त्रिष्टुभ्.

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।
परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृतिं वसान आचर
पिनाकं बिभ्रदागहि ॥ १० ॥

अर्थ— हैं मीढुष्टम, म्हणजे भक्त मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या रुद्रा, हे शिवतम, म्हणजे शांत मंगल स्वरूप असणाऱ्या, तू आमच्याही बाबतीत तसाच हो. आणि तुझे आयुध (त्रिशूल) हैं उंच अशा एखाद्या वडावर किंवा पिंपळावर ठेव. आम्हाला दिसणार नाही असे ठेव. आणि मग केवळ व्याघ्रचर्म परिधान करून धनुष्य घ्यावयाचें असेल तर केवळ शोभेकरितां म्हणून धारण करून आमच्याजवळ ये. बाण वगैरे बाजूला ठेव. केवळ शोभा म्हणूनच धनुर्धारी बनून तू आम्हाला दर्शन दे. तू निःशस्त्र होऊन आमच्याशीं एकरूप हो हा आशय.

टीप—या मंत्राचा ऋषि वैराज, देवता—शंभु आणि छंद—पंचपदा त्रिष्टुभ्.

विकिरिद बिलोदित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्तै ।
सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निवपन्तु ताः ॥ ११ ॥

अर्थ — भक्तांना यथेष्ट धनधान्य देणाऱ्या आणि गौरवर्ण असणाऱ्या किंवा सुवर्णाप्रमाणें तेजःपुंज असणाऱ्या आणि षड्गुणैश्वर्यसंपन्न असणाऱ्या हे भगवंता, रुद्रा, तुला आमचा नसस्कार असो. तुझी असंख्य आयुधें आमच्यायतिरिक्त आमच्या शत्रूंवर जाऊन प्रहार करूं देत.

अनुवाक अकरावा.

दहाव्या अनुवाकांत ऋक्स्वरूपाचे कांहीं मंत्र सांगितले. आतां या अनुवाकांत राहिलेले कांहीं ऋक्स्वरूपाचे मंत्र आणि यजुर्मंत्र सांगावयाचे आहेत. आरंभीचे दहा मंत्र हे ऋक्स्वरूप आहेत व शेवटचे तीन यजुःस्वरूप आहेत. या अनुवाकांतील पहिला मंत्र पुढील प्रमाणें :—

**सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥**

अर्थ—या पृथ्वीतलांवर जे हजारो विनायक, प्रमथ, शैलाद इत्यादि विविध जातींचे रुद्र आहेत—रुद्र स्वरूपांनै वावरणारे श्रीशंकराचे सृष्टि-नियमनाकरितां जे भृत्य त्यांची अगणित, अपरिमित आधुधे म्हणजे धनुष्ये आहेत ती आमच्यापासून हजारों योजने दूर ठेव व धनुष्याची दोरी शिथिल करून किंवा काढून ठेव अशी आम्ही प्रार्थना करितों.

टीप—या अनुवाकांत संहार करणाऱ्या शंकराचे जणूं क्रोधाचे स्फूर्तिगच कीं काय असे सृष्टिनियमनाकरितां सर्व लोकांत संचार करणारे जे रुद्र त्यांना शांत व प्रसन्न करण्यासाठीं प्रार्थना केली आहे. कर्मांला अनुसरून प्रत्येकाला त्याचें बरें वाईट फल देण्यासाठीं शंकरानें या रुद्रांची योजना केली आहे. त्यामुळे कोणालाही त्याच्या बऱ्या वाईट कर्मांचें फल त्याचें पुरेपूर माप त्याच्या पदरांत टाकल्याशिवाय हे रुद्र रहात नाहींत. हें जाणून आपल्या प्रत्येक बऱ्यावाईट आणि बारीकसारीक सुद्धां कर्मांवर रुद्रद्वारा भगवान् श्री शंकराची दृष्टि असते म्हणून प्रत्येकानें प्रयत्नपूर्वक शुभकर्मच आचरावें. सामाजिक, राष्ट्रीय व वैयक्तिक स्वरूपाचे नीति-

नियमांचे, सभ्यतेचे, मानवतेचे जे जे संकेत किंवा आदर्श असतील ते ते अवश्यमेव पाळावेत असाच जणू संदेश या अनुवाकाचे द्रष्टे जे दुर्वास, देवल प्रभृति ऋषि आपणांस देत आहेत.

या अनुवाकांतील पहिल्या चार मंत्रांचा ऋषि-दुर्वास व राहिलेल्या मंत्रांचा ऋषि- देवल. सर्वांची देवता रुद्र. छंद- अनुष्टुभ्.

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि ॥ २ ॥

अर्थ :—या महान् समुद्रसदृश असणाऱ्या अंतरिक्षामध्ये म्हणजे विश्वाच्या अनंत अवकाशांत जे भव म्हणजे रुद्र राहतात त्यांची धनुष्ये हजारेन योजन दूर आग्नी देवता.

टीप— पहिल्या मंत्राचा उत्तरार्ध तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि,। हा. येथून पुढें प्रत्येक मंत्राचा उत्तरार्ध म्हणून घ्यावा. तसा तो आहे म्हणूनच दशव्या मंत्राच्या शेवटी पुनः त्याचा उल्लेख केला आहे.

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः

॥ ३ ॥

अर्थः—नीलकंठ आणि गौर वर्णाचे असे जे अधोलोक म्हणजे पाताळांत संचार करणारे रुद्र आहेत त्यांची धनुष्ये आम्ही हजारों योजने दूर ठेवतो.

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः

|| 8 ||

ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान्

॥ ७ ॥

अर्थ — जे रुद्र आहारांतील अन्नामध्ये गुप्त रूपानें राहून आहाराचा अतिरेक झाला असतांना धातुवैषम्य निर्माण करून विविध रोग निर्माण करतात व अशा रीतीनें अत्याहाराचें प्रायश्चित्त लोकांना देतात आणि असावधपणानें कसेतरी पाणी पितात त्यांनाही याच स्वरूपानें प्रायश्चित्त देणारे जे रुद्र आहेत त्यांचीं धनुष्ये आम्ही सहस्र योजनें दूर ठेवतो.

ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः ॥ ८ ॥

अर्थ — लौकिक, वैदिक व तांत्रिक असे जे विविध पंथ आहेत त्यांचें रक्षण करणारे वर सांगितलेल्या कोणत्याही मार्गानें जाणाऱ्या लोकांचें रक्षण करणारे असे जे रुद्र ते पथिरक्षय रुद्र, आणि ऐलबृद रुद्र म्हणजे विपुल अन्न धारण करणारे, अन्न प्रदान करून लोकांचे पोषण करणारे जे रुद्र त्यांना ऐलबृद असे म्हणतात. इरा म्हणजे अन्न, त्याचा समूह तो ऐर, त्याला धारण करणारे जे ते ऐलबृद अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे. तसेच यव्युध असेही कांहीं रुद्र आहेत. यव्युध रुद्र म्हणजे शत्रूंचा नाश करणारे रुद्र. युः म्हणजे शत्रू. युधिसह युध्यन्ति ते यव्युध, अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे. विविध मार्ग रक्षक, ऐलबृद आणि यव्युध असे तीन प्रकारचे जे रुद्र आहेत त्यांचीं धनुष्ये आम्ही हजारों योजनें दूर ठेवतो.

ये ती॒र्था॒नि प्र॒चरे॒न्ति सृ॒काव॑न्तो निष॒ङ्गि॒णः ॥९॥

अर्थ —जे रुद्र काशी—प्रयाग इत्यादी तीर्थक्षेत्रें रक्षण करण्याकरितां त्या त्या क्षेत्रांत संचार करतात व जे सृकावन्त म्हणजे हातांत शस्त्र धारण करतात व कांहीं नंगी तलवार धारण करून संचार करतात, अशा रुद्रांचीं धनुष्यें आम्ही हजारों योजनें दूर ठेवतों.

य ए॒ताव॑न्तश्च भू॒याः॑ स॒श्च दि॒शो रु॒द्रा वि॑त॒स्थि॒रे ।
तेषां॑ स॒हस्र॑यो॒जने॒ऽव ध॑न्वा॒नि त॑न्म॒सि ॥ १० ॥

अर्थ —आतांपर्यंतच्या मंत्रांनीं आतांपर्यंत सांगितलेले विविध प्रकारचे हे असे रुद्र आणि याहून दशदिशांमध्ये वास्तव्य करून राहिलेले जे अगणित, अपरिमित व असंख्येय असे जे रुद्र आहेत त्या सर्वांचीं धनुष्यें विविध प्रकारचीं आयुधें ही आतां त्यांचें प्रयोजन संपल्यामुळें आम्ही हजारों योजनें दूर ठेवतों.

नमो॑ रु॒द्रेभ्यो॑ ये पृ॒थि॒व्यां ये॑ऽन्तरि॒क्षे ये दि॒वि
येषा॑म॒न्नं वा॒तो वर्ष॑मिष॒वस्ते॑भ्यो दश प्रा॒चीर्द॑श
दक्षि॒णा द॑श प्र॒तीची॑र्दशोदी॒चीर्द॑शोर्ध्वास्ते॑भ्यो
नम॑स्ते नो मृ॒डय॑न्तु ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो द्वेष्टि॒ तं
वो ज॑म्भे दधामि ॥ ११ ॥

अर्थ —पृथ्व्यादि जे तीन लोक आहेत त्यांच्या तीन प्रकारांमुळे यांत तीन यजुर्मंत्र आहेत ते असे नमोरूपेभ्यः येथून ये पृथिव्याम् येषाम् अन्नम् ईषवः । येथपर्यंत एक मंत्र. ये अंतरिक्षे येषाम्

वात ईषवः येथपर्यंत २ रा मंत्र. ये दिवि येगाम् वर्षमिषवः हा तिसरा मंत्र. या तिन्ही मंत्राशी मिळून दश प्राचीः हा पुढील मंत्र संबद्ध होतो. जे रुद्र पृथ्वीतलावर राहून अन्नरूपी बाणानेच अपथ्यकारक अन्न भक्षण करणारे किंवा अन्नाकरितां चौर्य कर्म करणारे व त्याकरितां प्रसंगी दुसऱ्याचा खूनही करणारे असे जे लोक आहेत त्यांना या अन्नरूपी बाणानेच शुद्धीवर आणणारे, तसेच जे रुद्र अंतराळांत राहून वायुरूप बाणाने नानाप्रकारचे रोग निर्माण करून शासन करणारे आणि जे रुद्र स्वर्गांत राहून वृष्टिरूप बाणाने दुराचारी लोकांना शासन करणारे केव्हां अतिवृष्टीने तर केव्हां अनावृष्टीने असे हे तीन प्रकारचे रुद्र सांगितले. अनेषु रुद्र, वातेषु रुद्र आणि वर्षेषु रुद्र अशा त्रिविध रुद्रांना आम्ही दश प्राचीः म्हणजे पूर्वेला दहा अंगुली सरळ करून नमस्कार करतो. त्याचप्रमाणे दश दक्षिणा दक्षिणेलाही तसाच नमस्कार करतो. दश प्रतीचीः पश्चिमेलाही तसाच आणि उत्तरेलाही तसाच नमस्कार करतो. नमस्कार कसा करतो याचे वर्णन दश प्राचीः या मंत्रांत केले आहे. पूर्वेला दोन्ही हातांची अंजली केली म्हणजे दोन्ही हातांची मिळून दहा बोटे ही पूर्वाग्र होतात. त्याचप्रमाणे दक्षिण, पश्चिम आणि उत्तर समजावी. अशा विशिष्ट तऱ्हेने वरील सांगितलेल्या तीन प्रकारच्या रुद्रांना आमचा नमस्कार असो. आमच्या नमस्काराने प्रसन्न झालेले रुद्र आम्हाला सुख देवोत. आणि ज्यांचा आम्ही मनापासून द्वेष करतो आणि जे आम्ही स्वस्थ राहिलो असतांनाही आमचा मनापासून द्वेष करतात असे जे उभयविध शत्रू त्या शत्रूंना हे रुद्रांनो, तुमच्या जंभे म्हणजे पसरलेल्या जबड्यांमध्यें आम्ही ठेवून देतो.

टीप— या मंत्राचा ऋषि-भगवान्, देवता-श्रीरुद्र, छंद-अनुष्टुभ्.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् एकादशोऽनुवाकः ।

॥ श्रीः ॥

चमकविभाग

अनुवाक पहिला

आतांपर्यंत रुद्राध्यायांतील महत्वाच्या भागाचें विवेचन झालें आहे. या पुढील चमक विभागाचें विवेचन सुरू होणार आहे. चमक विभागांत अकरा अनुवाक मिळून एक मंत्र होतो. अशा अकरा चमकांचा विनियोग ग्रामुख्यानें वसोर्धारा होमामध्ये करण्यांत आला आहे. एतद् विषयक पुढील कल्पसूत्र.

“ अग्ना विष्णू सजोषसा इति चतुर्गृहीतम् हुत्वौदुंबरीम् सृचम् ३ व्याममात्रिम् मृदा प्रदीधाम् पश्वादासेचनवतीम् धृतस्य पूरयित्वा वाज-
श्वमे प्रसवश्वमे इति संतताम् वसोर्धाराम् जुहोत्या मंत्र समापन्नादिति”
या प्रमाणें आहेत.

अग्नाविष्णू येथून चमकाला सुरुवात होते.

ॐ अग्नाविष्णू सजोषसे मा वर्धन्तु वां गिरः ॥
द्युम्नैर्वाजैर्भिरा गतम् ॥ १ ॥

अर्थ—हे अग्नाविष्णू, तुम्ही परस्पर प्रीतियुक्त व्हा. तुमचे पर-
स्परावर प्रेम असो. आम्ही करीत असलेल्या स्तुतीनें आमची वाण

वाजः म्हणजे अन्न. प्रसव म्हणजे अनुज्ञा. म्हणजेच अन्नाचे स्वामित्व. प्रयति म्हणजे शुद्धि. प्रसितिः म्हणजे अन्नासंबंधी औत्सुक्य. धीति म्हणजे अन्न धारण करण्याची क्षमता (कुवत), (अन्न पचविण्याची शक्ति). क्रतु म्हणजे अन्नाला कारणीभूत असणारा यज्ञ. यज्ञात् भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः असे सांगितलेच आहे. स्वर म्हणजे मंत्रगत उपात्त-अनुपात्त इ. निषाद, धैवत, गांधार हेही संगीतशास्त्रांतील स्वर यांत येतात. स्वर शब्दाचा अर्थ स्वतः रंजयति इति स्वरः । व्यंजननिरपेक्ष स्वर अनुरंजन करतो म्हणूनच त्याला स्वर असे म्हटले आहे. श्लोक म्हणजे स्तुति. ही दोन प्रकारची. यथार्थ आणि अयथार्थ. परमात्मशक्तीची यथार्थ स्तुति करण्याची शक्ति म्हणजेच श्लोक असा अर्थ आहे. श्रावः म्हणजे ऐकविण्याचे सामर्थ्य. माझ्या मुखांतून अशी अमृतस्वावी वाणी निघू दे की जी ऐकल्यामुळे चराचर मोहित व्हावे. श्रुतिः ऐकण्याचे सामर्थ्य. विश्वावकाशांत निर्माण झालेला ध्वनिचा अति सूक्ष्महि स्पंद आपल्या कानांना पकडतां यावा. ज्योतिः म्हणजे प्रकाश, कधीही कमी न होणारा असा ज्ञानाचा प्रकाश माझ्या हृदयाकाशांत निर्माण होऊं दे. (आकाशातील सूर्य अस्ताला जातो आणि नंतर जगांत अंधाराचे साम्राज्य सुरू होतें. परंतु हृदयाकाशांत ज्ञानसूर्य एकदां उदयाला आला म्हणजे त्याला कधीही अस्त नाही.) या दृष्टीने हा अर्थ मनांत आणूनच भगवंतांनीं नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते असे सांगितले आहे. सुवः म्हणजे स्वर्ग. स्वर्ग या शब्दाचा अर्थ दुःखाने कलुषित न झालेले असे सुख म्हणजे स्वर्ग. प्राण अपान हे शरीरांत असणारे वायुविशेष आहेत. त्यांच्यावर माझे प्रभुत्व असो हा आशय. असुः प्राणशक्तीने युक्त असे वायुचित्त, म्हणजे मनोजन्य ज्ञान, म्हणजेच प्रगट मनाने ग्रहण केलेले ज्ञानाचे संस्कार ज्या ठिकाणी चिरंतन वज्रलेप होतात ते चित्त समर्थ असो.

आधीतं म्हणजे ज्ञान विषयक पदार्थजात. वागादि चार शब्द प्रसिद्धा-
 र्थक आहेत. दक्ष म्हणजे ज्ञानेंद्रियामध्ये असणारे कौशल आणि बल
 म्हणजे कर्मेंद्रियाचें सामर्थ्य. ओज म्हणजे सामर्थ्याचा मुख्य आधा
 असलेला आठवा धातू. सह म्हणजे शत्रूंचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य.
 आयुः म्हणजे आयुष्य हे प्रसिद्ध आहे. जरा म्हणजे केस पांढरे होई-
 पर्यंत आयुष्य (दीर्घायुष्य). आत्मा म्हणजे शास्त्रप्रसिद्ध परमात्मा.
 तनुः म्हणजे रेखीव अवयवानें सौंदर्य प्राप्त झालेलें आणि लावण्याची
 लव्हाळी असलेलें शरीर. शर्म म्हणजे सुख. वर्म म्हणजे शरीराचें
 रक्षण करणारें कवच (चिलखत). अङ्गानि म्हणजे संपूर्ण अवयव,
 अस्थानि म्हणजे त्या त्या स्थानांत असणाऱ्या अस्थि (हाडे). परुषि
 म्हणजे बोटांचीं पेरें, शरीराणि म्हणजे शरीरांतर्गत सर्व अवयव. हे
 सर्व या अनुवाकांत सांगितलेले—मे कल्पताम्—म्हणजे मला प्राप्त होवो.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् चमकविभागे प्रथमोऽनुवाकः ।

अनुवाक दुसरा.

ज्यैष्ठ्यं च मे आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे
भामश्च मेऽम्भश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च
मे वारिमा च मे प्रथिमा च मे वर्ष्मा च मे द्राघुया
च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे सत्यं च मे श्रद्धा च
मे जगच्च मे धनं च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे
क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं
च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च
मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं च
मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च
मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे ॥ २ ॥

अर्थ— ज्यैष्ठ म्हणजे श्रेष्ठता. आधिपत्य म्हणजे स्वामित्व. मन्यु आणि भाम हे दोन शब्द क्रोधाचे वाचक आहेत. एक आंतरक्रोध व एक बाह्य. आंतर म्हणजे मानसक्रोध, बाह्य म्हणजे शारीरिक अक्षमते-मुळे निर्माण होणारा. अमः म्हणजे गणना करण्याला अशक्य. अम्भः शैत्य आणि माधुर्य यांनी युक्त असे पाणी, जेमा म्हणजे जिकण्याचे सामर्थ्य, महिमा म्हणजे शत्रूंना जिंकून आणलेली संपत्ति. वरिमा म्हणजे पूज्यत्व. प्रथिमा म्हणजे गृह. गृहक्षेत्रादि स्थावर संपत्तीचा विस्तार.

वर्ष्मा म्हणजे पुत्रपौत्र यांचीं शरीरें. आणि द्राघुया म्हणजे पुत्रपौत्रांचें दीर्घकाल सातत्य, अविच्छिन्न संतती. वृध्दम् म्हणजे अन्न आणि धन यांची वृद्धि. वृद्धि म्हणजे विद्यादि गुणांनीं होणारा उत्कर्ष. सत्य म्हणजे यथार्थ भाषण. श्रद्धा म्हणजे परलोक आहे अशी बुद्धि. जगत् म्हणजे जंगम गाथी वगैरे संपत्ति. धन म्हणजे सुवर्णादि. वशः म्हणजे सर्ववशताः त्विभिः. म्हणजे शरीरकांति; क्रीडा अक्षद्युतादि (जुगार-फांसे वगैरे). मोद- म्हणजे त्या पासून निर्माण होणारा आनंद. जातम्-पूर्वीं झालेली संतति. जनिष्यमाणम् म्हणजे पुढें होणारी संतति. सूक्तं म्हणजे वेदांतील ऋचांचा समूह. (ऋचा म्हणजे दोन मंत्र मिळून एक ऋचा आणि अशा अनेक ऋचांचें मिळून एक सूक्त होतें.) सुकृतं म्हणजे सूक्तांच्या जपामुळें निर्माण होणारें अपूर्व (पुण्य). वित्त म्हणजे पूर्वीं मिळालेलें द्रव्य. वेद्यम्-म्हणजे पुढें मिळविलें जाणारें (भावी काळांत) द्रव्य. भूतं-म्हणजे वडिलार्जित किंवा स्वतःच्या पूर्व सांचि-तानें मिळालेली संपत्ति. भविष्यत् म्हणजे स्वतःच्या पराक्रमावर भिस्त ठेवून मिळविली जाणारी संपत्ति. सुगं म्हणजे स्नेही सोबती, बंधुजन यांच्यासमवेत सहलीला जाणें. सुपथं-म्हणजे निष्कंटक-आणि चोरांची भीति नसलेला मार्ग. ऋद्धं म्हणजे वाढलेलें ऐश्वर्य किंवा अनुष्ठित कर्माचें फल. ऋद्धि म्हणजे पुढें अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या यज्ञाचें फल. क्लृप्तं म्हणजे समर्थ, आपल्या हातीं असलेलें द्रव्य. क्लृप्तिः म्हणजे स्वतःचें सामर्थ्य, (युक्ति सामर्थ्य, बुद्धि सामर्थ्य वगैरे). मतिः म्हणजे बरें वाईट ओळखण्याची बुद्धि. सुमति म्हणजे अत्यंत दुर्घट अशीं कार्यें अंगावर घेऊन तडीस नेण्याचें साहस. हे सर्व-मे कल्पताम्-तुझ्या कृपेनें मला प्राप्त होवो.

इति श्रीछद्मार्थदीपिकायां चमकविभागे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अनुवाक तिसरा.

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे
 कामश्च मे सौमनसश्च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे
 वस्यश्च मे यशश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे यन्ता
 च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे
 महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूरश्च मे प्रसूरश्च
 मे सीरं च मे लयश्च मे ऋतं च मेऽमृतं च मे
 यक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं
 च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं च मे
 सूषा च मे सुदिनं च मे ॥ ३ ॥

अर्थ—शम म्हणजे ऐहिक सुख. मयः म्हणजे पारलौकिक सुख.
 प्रियं म्हणजे प्रीतिला कारणीभूत होणारी वस्तु. अनुकाम म्हणजे अनु-
 कूल स्वभावामुळे अपेक्षिला जाणारा पदार्थ. प्रिय आणि अनुकामः
 या दोन्ही गोष्टी ऐहिकच ध्यावयाच्या. तारतम्यानं परंतु ऐहिकच.
 काम म्हणजे आमुष्मिक (परलोकांमध्ये मिळणारं) स्वर्गादिरूप फल.
 सौमनसः म्हणजे मनाला स्वास्थ्य देणारा हितचिंतक व प्रिय असा
 बंधुवर्ग. भद्र आणि श्रेय म्हणजे इहपरलोकांमध्ये कल्याण. वस्य-

अनुवाक चौथा.

उक्च मे सूनृतां च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं
च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च
मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्धिद्यं च मे रयिश्च मे
रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च
मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च
मेऽक्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुञ्च मे
ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे
मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुराश्च मे
प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च
मे ॥ ४ ॥

अर्थ—उर्क म्हणजे सामान्य अन्न. सूत्रता म्हणजे प्रियोक्ति, प्रय-वचनम्. पयः शब्दापासून पुढील शब्द विशेष अन्नवाचक समजावेत. ते असे. पयः म्हणजे दूध (दूध हे पूर्णान्न व लौकिक पचणारे म्हणून सर्व आहारांमध्ये श्रेष्ठ ठरणारे असे आधुनिक वैज्ञानिकहि मान्य करतात.) रसः म्हणजे दुधातले सार, गर्भभाग (लोणी). घृत, मधु, हे शब्द प्रसिद्धार्थक आहेत. साग्धिः म्हणजे आप्तेष्टासह भोजन. तसेच सर्पीतिः

सोमप्रकरणांमध्ये अश्वदि सोमग्रहविशेष प्रसिद्ध आहेत. सोमग्रह या शब्दाचा अर्थ सोमरस ठेवण्याचे लाकडी आकारविशेषाने युक्त असे पात्र, अशा पात्रांना ग्रह—गृण्हाति सोमरसम् इति ग्रहः—असा यज्ञ-प्रकरणांमध्ये पारिभाषिक शब्द आहे. हे ग्रह ज्या ज्या देवतांमध्ये उद्देशून सांगितलेले आहेत त्या त्या देवतांच्या नावानेच हे प्रसिद्ध आहेत. उदा आदित्य ग्रह म्हणजे आदित्य देवता आहे ज्याची असा ग्रह, त्याला आदित्य ग्रह असे म्हणतात. ऐन्द्रवायवग्रह याचा अर्थ इंद्र आणि वायू या दोन देवतांना उद्देशून ज्या आकारविशिष्ट पात्रांतून (लांकडाच्या) सोमरस अग्निमध्ये प्रक्षिप्त केला जातो त्याला ऐन्द्रवायवग्रह म्हणतात. या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षात ग्रह म्हणजे काय हे आलेच असेल. हीच उपपत्ति ग्रह शब्द जिथे जिथे येईल तिथे तिथे समजावी. सोमप्रकरणांमध्ये रश्मिग्रह नाही. म्हणून अदाम्य नावाचा जो ग्रह तोच अंशु म्हणजे किरण पृथः-कृत्य—बाजूला करून—रश्मि शब्दाने येथे सांगितला आहे. रश्मिच्या योगाने तो ग्रह घेतला जातो म्हणून त्याला रश्मिग्रह म्हणतात. या रश्मिग्रहाचा ग्रहणमंत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

“शुक्रन्ते शुकेण गृह्णाम्यन्धोरूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः”

अधिपति शब्दाने दधिग्रह इथे ध्यावयाचा, तो श्रेष्ठ असल्यामुळे त्याला अधिपति असे म्हणतात. दधिग्रह हा सर्व ग्रहांत श्रेष्ठ असल्याबद्दल “उपेष्टो वा एष्यद्रग्रहाणाम्” असे श्रुतिवाक्य याविषयी प्रमाण आहे. प्रतिग्रहान या शब्दाने द्विदैवत्य ग्रहांबरोबर त्यांचा प्रतिनिधित्व विवक्षित आहे. ध्रुवाख्य ग्रहाच्या विशिष्ट दशेमध्ये वैश्वानरसूक्ताच्या

कोठ असल्यामुळे वैश्वानर शब्दांमिच या ग्रहाचा उल्लेख करण्यांत आला आहे. पहिला वैश्वदेव ग्रह हा प्रातःसवनांतील आहे. तर दुसरा वैश्वदेव ग्रह हा तृतीय सवनांतील आहे. सारस्वत ग्रह अभि-
 वेशनीय नांवाच्या विकृतीमध्ये सांगितला आहे. “ सारस्वतग्रहं
 मृदांति ” असे त्या ग्रहाचे विधायक श्रुतिवाक्य तेथे आहे. त्याच-
 अमार्गे पौष्ण नांवाचा ग्रहहि विकृतीमध्येच सांगितलेला आहे. हे सर्व
 ग्रह ज्या यज्ञामध्ये सांगितलेले आहेत ते सर्व श्रौतयज्ञ तुझ्या कृपेने
 —मे कल्पताम्—मला प्राप्त होवोत, (माझ्याकडून होवोत), करण्याचे
 सामर्थ्य येवो.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् चमकविभागे सप्तमोऽनुवाकः ॥

अनुयाक आठवा.

इ॒ध्मश्च॑ मे॒ ब॒र्हिश्च॑ मे॒ वेदि॑श्च मे॒ धि॒ष्णि॒याश्च॑ मे॒
सु॒च॑श्च मे॒ च॒म॒साश्च॑ मे॒ प्रा॒वा॒णश्च॑ मे॒ स्वर॑वश्च म॒
उ॒पर॒वाश्च॑ मे॒ धि॒ष॒व॒णे च॑ मे॒ द्रो॒ण॒क॒ल॒शश्च॑ मे॒ वा॒य॒
व्या॒नि च॑ मे॒ पू॒त॒भृ॒ञ्च म॒ आ॒ध॒व॒नी॒यश्च॑ म॒ आ॒ग्नी॑ध्रं
च॑ मे॒ ह॒वि॒र्धा॒नं च॑ मे॒ गृ॒हाश्च॑ मे॒ स॒द॑श्च मे॒ पु॒रो॒डा॒
शा॑श्च मे॒ प॒च॒ताश्च॑ मे॒ भृ॒व॒थश्च॑ मे॒ स्व॒गा॒का॒रश्च॑
मे ॥ ८ ॥

अर्थ — या अनुवाकांत सर्व यज्ञाची अंगभूत द्रव्ये—यज्ञसाधने सांगितली आहेत. ही सर्व यज्ञप्रकरणांमध्ये प्रसिद्ध आहेत. वाचकांनी यज्ञपरिभाषा समजून घेऊन मगच या शब्दांचा अर्थ लक्षांत घ्यावा. येथे त्यांचे विवेचन स्थल कालाच्या मर्यादा लक्षांत घेतां अधिक विस्तृत केले नाही. इध्मा, बर्हि, वेदि वगैरे सर्व शब्द हे पारिभाषिक आहेत. यांचा अर्थही सामान्यतः याज्ञिक सांप्रदायामध्ये प्रसिद्ध आहे. गृहाः या शब्दाचा अर्थ पत्नी, शाला वगैरे. पचतः या शब्दाचा अर्थ शामित्र वगैरे. शामित्रशाला म्हणून स्वतंत्र असते. स्वगाकारः म्हणजे शंयु-वाक. याला शंयुवाक असे म्हणण्याचे कारण त्या त्या देवतांना हवि-द्रव्य याने पोचविले जाते म्हणून. अवभृता म्हणजे यज्ञ समाप्तीनंतर जे स्नान करतात त्याला अवभृत्स्नान असे म्हणतात. पूर्वोत्तरांग

६४. ~~~~~ रुद्रार्थदीपिका ~~~~~

सहित कर्माचें विधिपूर्वक अनुष्ठान केल्याशिवाय अशा अवभृत्-
स्नानाचा अधिकार प्राप्त होत नाही. म्हणून हें अवभृत्स्नान
तुझ्या कृपेनें—मे कल्पताम्—म्हणजे मला मिळो.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् चमकविभागे अष्टमोऽनुवाकः ।

हा आशय. दिशः या शब्दानें दाही दिशा ध्यावयाच्या. या सर्व दिशा माझ्या यज्ञानें, मी करीत असलेल्या विशेषयज्ञानें, त्या त्या दिशा स्वकार्यामध्ये समर्थ होवोत. ऋगादि हे मंत्रवाचक शब्द आहेत. स्तोम म्हणजे ज्या मंत्रावर सामाज्जी आंवृत्ति करून जी स्तुति केली जाते त्याला स्तोम असे म्हणतात. ऋग्वेदांतील मंत्रावर साम गायलें जातें. साम म्हणजे विशिष्ट प्रकारच्या आरोहावरोहानी लयबद्ध, तालबद्ध असें जें गायन केलें जातें त्याला म्हणतात. सामवेद हा संगीत शास्त्रांतील मूल प्रमेयांचा आद्यग्रंथ म्हणून जागतिक संगीत वाङ्मयाच्या इतिहासांत मान्यता पावला आहे. दीक्षा म्हणजे यज्ञ सुरू करतांना केला जाणारा यजमानावर एक संस्कारविशेष. तः म्हणजे पापक्षयासाठीं केली जाणारी अनशन, कृच्छ्र, चांद्रायणादि व्रतें. ऋतु म्हणजे यज्ञाचा अंगभूत असा काल. व्रत म्हणजे विशेष नियम स्वेच्छेन, पालन करणें. दिवस आणि रात्र यांच्याशी संबंधित अशी जी वृष्टी म्हणजे पाऊस त्यानें माझे धान्य समृद्ध होवो असा आशय. बृहत् आणि रथंतर ही दोन सामांचीं नांवें आहेत. बृहत्साम आणि रथंतर-साम (साम शब्दाचा अर्थ वर दिलाच आहे) अशीं दोन सामें. हे सर्व माझ्या यज्ञानें आणि तुझ्या कृपेनें स्वकार्यक्षम होवोत.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् चमकत्रिभागे नवमोऽनुवाकः ।

अनुवाक दहावा.

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे त्र्यविंश्च मे त्र्यवी च मे
दित्यवाद् च मे दित्यौही चमे पञ्चाविंश्च मे पञ्चावी
च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुयवाद् च मे
तुयौही च मे षष्ठवाच्च मे षष्ठौही च म उक्षा च
मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वान् च
मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन
कल्पतामग्नौ यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां
चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो
यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां
यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

अर्थ—गर्भ हा शब्द प्रसिद्ध आहे. वरस म्हणजे दीड वर्ष ज्याला झालें आहे असा बैल. यालाच त्र्यविः असें म्हणतात. एवढाच काल झालेल्या कालवडीला त्रियवी असें म्हणतात. ऋषभ म्हणजे दोन वर्षांचा बैल. त्याला दित्यवाट् असें म्हणतात. दोन वर्षांच्या गाईला दित्यौही असें म्हणतात. पञ्चाविः म्हणजे अडीच वर्षांचा बैल आणि अडीच वर्षांची गाय ही पंचावी. तीन वर्षांचा जो बैल तो त्रिवरसः

आणि तीन वर्षांची जी गाय ती त्रिवत्सा. तसेंच साडेतीन वर्षांचा जो बैल तो तुर्यवाट् आणि साडेतीन वर्षांची जी गाय ती तुर्यौही. चार पूर्ण वर्षांचा जो बैल तो षष्ठवाट् आणि तितक्याच वर्षांची जी गाय ती षष्ठौही. चांगल्या तऱ्हेची पशुसंपत्ति निर्माण व्हावी म्हणून खास जे वळ पाळलेले असतात त्यांना उक्षा असे म्हणतात. यावरून पूर्वी पशुसंपत्तिविषयी किती आस्था होती याची कल्पना येते. संताते न होणारी म्हणजे बंध्या अशी जी गाय तिला वशा असे म्हणतात. उक्षा म्हणजे म्हातारा बैल आणि वेहत् म्हणजे गर्भाचा घात करणारी गाय हा गर्भघात जाणूनबुजून नव्हे, तर आगंतुक कारणांनी होणारा गर्भस्त्राव. गाडी ओढणारा जो बैल त्याला अनडवान् असे म्हणतात. नवप्रसूता म्हणजे नुकतीच व्यालेली गाय. तिला धेनू असे म्हणतात. आयुरादि शब्द हे प्रसिद्धार्थक आहेत. आत्मा म्हणजे शरीर असा या ठिकाणी अर्थ घ्यावयाचा. आप्नोति पांचभौतिकम् शरीरम् इति आत्मा. वर सांगितलेले आयुरादि सर्व पदार्थ मी करीत असलेल्या यज्ञाने स्वकार्यक्षम होवोत आणि पुढे केला जाणारा अध्वमेधप्रभृति यज्ञ तोही सध्यां करीत असलेल्या यज्ञाने स्वकार्यक्षम होवो. म्हणजे या यज्ञाने तो यज्ञ (भावी काळांत करावयाचा यज्ञ) करण्याचे सामर्थ्य तुझ्या कृपेने मला मिळो.

इति श्रीरुद्रार्थदीपिकायाम् चमकविभागे दशमोऽनुवाकः ।

अनुवाक अकरावा.

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे
नव च म एकादश च मे त्रयोदश मे पञ्चदश च
मे सप्तदश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च मे
त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविं-
शतिश्च मे नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे
त्रयस्त्रिंशच्च मे चतस्रश्च मेऽऽष्टौ च मे द्वादश च
मे षोडश च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च
मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च
मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाच-
त्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च
सुवश्च मूर्धा च व्यश्रियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च
भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ ११ ॥

अर्थ :—एक प्रभृति हे शब्द सर्व संख्यापर असे आहेत. त्यांत
काहीं विषम संख्यावाचक तर काहीं सम संख्यावाचक असे शब्द

आहेत. या उभयविध संख्यावाचक शब्दांनीं ती ती संख्या मला प्राप्त होवो असा जरी वाच्यार्थ असला तरी याच्या पाठीमागे सूक्ष्मार्थ आहे. तो अर्थ या संख्यावाचक शब्दांनीं ध्यावयाचा आहे. विश्व-ब्रह्मांडाचा पसारा सुरू होण्यापूर्वी तो ज्या परंपरेने आणि क्रमाने सुरू झाला तो क्रमही येथे विवक्षित आहे. एक या शब्दावरून अविकृत, निर्गुण, निराकार, असे ब्रह्म (जगाचे उपादानकारण) घेतले तर त्याच्यापासून पुढे तिसः म्हणजे सत्त्व, रज, तम असे तीन गुण हे त्या मूळ एक ब्रह्मापासून निर्माण झाले आणि पुढे पंच या शब्दाने पंचमहाभूते आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी अशी निर्माण झाली. पंच-महाभूतापासूनच सर्व स्थूल सृष्टीचा पसारा आपणांस दिसतो. याच्या बुडाशी ज्या तीन शक्ति, त्या अत्यंत महत्त्वाच्या असल्यामुळे, त्या तुझ्या कृपेने मला अनुकूल होवोत हा मंत्रदृष्ट्या ऋषीचा मुळांतील आशय.' पंचमहाभूतांपासून पुढे ज्ञानेंद्रिये, मन आणि बुद्धि अशी सात निर्माण झाली. पुढे पंचीकृत महाभूतांपासून नवद्वारांनी युक्त असा मानवी देह निर्माण झाला. या देहामध्ये पांच मुख्य व पांच अंगभूत मिळून दहा प्राण. अपान, समान, व्यान, आणि उदान हे पांच मुख्य. देव-दत्त, धनंजय, नाग, कुर्म आणि कृकल हे पांच अंगभूत असे मिळून दहा व या दहा प्राणांना आधारभूत असणारी एक सुषुम्ना नाडी मिळून एकादश. एकादश व इतर संख्यावाचक शब्दांचा खरा तात्त्विक अर्थ काय आहे याची ओझरती कल्पना यावी एवढ्याचसाठी हे दिग्दर्शन येथे केले आहे. विशेष जिज्ञासा असणाऱ्या जिज्ञासूंनी मुळांतूनच हा विषय नीट समजावून घ्यावा.

वाज म्हणजे अन्न. प्रसव म्हणजे त्या अन्नाची उत्पात्ति; अपिज म्हणजे त्याच अन्नाची पुनः पुन्हा उत्पात्ति. ऋतुः या शब्दाचे दोन

अर्थ. एक भोगविषयक संकल्प आणि दुसरा याग. सुवः म्हणजे यज्ञाला कारणीभूत होणारा आदित्य म्हणजे सूर्य. यज्ञ या शब्दाचा अर्थ त्याग असाही आहे. त्यागावर सर्व विश्वाची धारणा अवलंबून आहे. म्हणूनच, “ त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ” असे श्रुतीने सांगितले आहे. ही त्याग करण्याची क्षमता सूर्यावरच अवलंबून असते. म्हणून चराचर सृष्टीच्या जीवनयज्ञाला कारणीभूत असणारा सूर्य असा अर्थ येथे विवक्षित आहे. मूर्धा म्हणजे स्वर्ग. व्यश्रियः म्हणजे विशेषेण अश्रोति व्याप्नोति इति व्यश्र म्हणजे आकाश; या आकाशांत किंवा आकाशापासून उत्पन्न होणारा तो व्यश्रीय, आन्त्यायनः म्हणजे— अंतें जातः— शेवटीं झालेला. सर्व सृष्टीचा महाप्रलय ज्यावेळीं होतो त्यावेळीं पुन्हां सृष्टीच्या उत्पत्तिसाठीं जो प्रथम प्रगट होतो तो अंत्यः म्हणजे सर्वांचा प्रलय झाला तरी सर्व सृष्टीच्या अंतीं म्हणजे शेवटीं राहणारा तो अंत्य. चतुर्दश भुवनामध्ये जो होतो (म्हणजे ज्याचे अस्तित्व असतें) तो भौवन् परमात्मा हा आशय. भुवनः म्हणजे जगत्-स्वरूपामध्ये असणारा. अधिपतिः म्हणजे सर्व पदार्थांमध्ये राहून त्यांचें रक्षण करणारा. अधिष्ठाय रक्षयति इति अधिपतिः । अहोबल भाष्यामध्ये याचा राजा असाही अर्थ केला आहे. तोही फारसा चूक नाही. कारण ‘ना विष्णुः पृथ्वीपतिः’ असे श्रुतिवचनही आहे. दुसराही एक वाजप्रभृति शब्दांचा मासवाचक असा अर्थ होऊं शकतो. चैत्रादि बारा महिन्यांचीच ही वाजप्रभृति नावे गुणविशेषांवरून असावीत असेही कांहींचें मत आहे. तें चिन्तनीय वाटतें. ज्यावेळीं मासपर असा अर्थ घेतला जाईल त्यावेळीं हा सर्व द्वादशमासात्मक संवत्सर-रूपी काल मला अनुकूल राहो असा अर्थ करावा. या अनुवाकांत व या मागव्या सर्व अनुवाकांत आलेले चकार हे समुच्चयार्थक किंवा अनुक्त म्हणजे न सांगितलेले असे काल, देवता, इत्यादींचें वाचक सम-

जावेत. अशा तऱ्हेनें हे सर्वव्यापी रुद्रा, तुझ्या अपार करुणेनें या एकादश चमकानुवाकांत सांगितलेले पदार्थ— मे कल्पताम्—मला प्राप्त होवोत.

इतिश्री किंजवडेकरान्वयसम्भूत श्रीमत्साग्नित्सार्वपृष्ठा-
प्तोर्यामयांजी श्रीमद्वत्तात्रेय-तनुजनुषा-मीमांसातीर्थ पदवीविभूषि-
तेन पं. श्रीपादशास्त्रिणा विरचितायां महाराष्ट्रभाषावष्टब्धायां
रुद्रार्थदीपिकायामेकादशोऽनुवाकः ।

समाप्ता चेयं रुद्रार्थदीपिका.
